

Plácido Lizancos Mora

A casa contemporánea en Galicia

[Historias gráficas]
[A NOSA TERRA]

Plácido Lizancos Mora

A casa contemporánea en Galicia

[Historias gráficas]
[A NOSA TERRA]

A arquitectura contemporánea –e nisto Galicia non á unha excepción- estableceu unha considerable distancia entre os seus presupostos estéticos e o gusto popular. Unha insistente vontade de abstracción radicalizou e distanciou, desde os seus comezos, as formas vangardistas da arquitectura moderna dos gustos populares. Pero a batalla dista moito de estar perdida ao constatarse achegamentos inesperados co gusto dos usuarios a traveso do prestixio da racionalidade (que recoñecemos nas antigas arquitecturas de pedra e madeira) e máis recentemente coa necesidade da sostibilidade que resulta indispensable si buscamos unha Galicia mellor e un planeta habitable.

O traballo de Plácido Lizancos toma da realidade e das súas cualidades sociolóxicas datos que deben conducirnos a entender mellor as razóns dunha arquitectura, a popular, que noutras épocas foi a mellor expresión da racionalidade construtiva e un bo esteo de significados sociais e históricos.

Ningún debate sobre a calidade arquitectónica pode descalificar a solidez do usado, do habitado, finalmente, do vivido; o medio rural en Galicia entretécese en moitos casos coas prolongadas periferias urbanas que avanza arredor das vías de tráfico en todas direccións. Esta situación é a que desencadea a rica reflexión que se desenvolve neste libro sobre a vivenda unifamiliar actual.

Lizancos mantén a difícil vinculación á terra e á actividade agrícola, que historicamente tivo este tipo de vivendas, para extraer deste minguado vínculo argumentos sociolóxicos que contribúen a unha interesante explicación das formas edificadas que este arquitecto aduce na súa investigación.

Os materiais presentados non eluden a descrición –e a xustificación sociolóxica- das confusas correntes estéticas e culturais que se cruzan na construción da casa, a súa decoración e incluso na ordenación do espazo rural, pero con isto acércannos a cuestións cruciais no deseño de hoxe: a presenza do azar na creación da cidade contemporánea; as aportacións individuais –moitas incontroladas- e todas inconexas, erosionan constantemente o equilibrado paisaxe natural galego. Esta cuestión foi ben estudada nas cidades asiáticas en expansión. Hai unha nova paisaxe nas periferias urbanas que xa comprende unha parte importante do territorio galego. O texto de Plácido Lizancos debe de axudarnos a entender esa cidade difusa que ven e a respectar as súas boas arquitecturas –racionalis ou razoables- mentres esperamos a chegada das “moi boas”.

Este libro é coincidente coa liña editorial do COAG, que quere contribuír ao coñecemento da arquitectura e do urbanismo como parte específica e cualificada da cultura de Galicia e amosar ao tempo reflexións sobor dos cambios que nestes eidos se están a producir.

Celestino García Braña
Decano do Colexio Oficial de Arquitectos de Galicia

Na década dos anos sesenta do pasado século, e despois da crise á que os epígonos do Movemento Moderno tiñan levado á arquitectura, algúns estudosos (Rappoport, Alexander...) retomaron, desde perspectivas diversas, as vellas reflexións dos grandes mestres da vangarda sobre as ensinanzas da arquitectura popular, intentando apropiarse das mesmas como un apoio máis na definición dunha nova arquitectura.

A partir daquel momento, o interese que polos edificios e asentamentos vernáculos desenvolveran antes algúns estudosos da antropoloxía desde o punto de vista do acercamento a unha tradición cultural, estenderíase ao mundo da arquitectura implicando a concreción dun amplo conxunto de estudos sobre unhas vellas edificacións entón definidas como “arquitectura sen arquitectos”.

Era aquel, porén, un tempo decisivo para a vida daquela arquitectura.

O momento en que a sociedade industrial chegaba, por vez primeira, ás máis apartadas áreas rurais reclamando unhas ineludíbeis mudanzas que haberían de afectar, loxicamente, a uns primitivos modos de produción e convivencia e, con eles, a unhas células habitacionais que, a partir daquel momento,

entrarían nun acelerado proceso que os levaría á súa definitiva mutación.

Foi o momento, pois, en que uns, os que continuaban mantendo a súa dedicación ás actividades agrícolas e gandeiras, comezaron a reformular o papel das súas primitivas casas-vivenda e as súas técnicas construtivas, para adecuar as súas peculiaridades ás demandas dun entón incipiente desenvolvemento agropecuario; outros abandonaban –total ou parcialmente– esas actividades agrícolas pasando a integrarse no mundo do proletariado industrial; e outros, fundamentalmente emigrantes retornados, decidiron emprender distintos tipos de actividades ligadas ao sector terciario ou á pequena industria familiar, acometendo, sen ningún complexo, un tosco e incoherente proceso de “urbanización” das súas casas-vivenda e do seu contorno sen ningún referente culto de apoio.

Se o proceso evolutivo da sociedade rural nunca abordara grandes desafíos espaciais ou construtivos, a irrupción no seu medio da sociedade industrial habería, entón, de implicar unha radical ruptura co pasado como consecuencia do proceso de aculturación xerado pola relación establecida cun novo modelo de vida.

Así, esa arquitectura doméstica, sempre construída

en función dunha secular tradición marcada pola presenza duns factores condicionantes concretos (climatoloxía, materiais, tipo de economía dos seus usuarios...), habería, naquel momento, de mudar parte deses aspectos, aos que habería que sumarlles, ademais, un bo número de distantes relacións, cruzamentos, repeticións, memorias, ecos... alleos á súa pasada historia, para provocar a coexistencia de dous modelos diferenciados de organización socioespacial: o ancestral, baseado fundamentalmente na definición dos espazos ligados ás tarefas dos distintos ciclos anuais (sementeira, colleita...) presentes na antropoloxía labrega, e o emerxente, marcado polos novos ciclos da actividade cotiá, ligados a un modo de comportamento derivado dunha progresiva relación cunha sociedade predominantemente urbana.

Daquela, como sempre ocorre nos períodos de transición, o novo volvería imporse ao vello, manifestando unha considerábel dificultade para establecer as fronteiras entre ambas visións do mundo, e, como consecuencia, un veloz proceso de desarticulación territorial baseado na disgregación do hábitat, nuns novos tipos de asentamento carentes de coherencia organizativa, e na aparición duns desamañados modelos residenciais que se xeneralizarían en toda a nosa xeografía.

Agora, coa aparición deste novo libro de Plácido Lizancos, o resultado de varios anos de inesgotábel traballo analizando as peculiaridades destes acontecementos arquitectónicos vén concretarse nunha fresca e suxestiva visión do que poderíamos denominar como unha nova “arquitectura popular” xurdida da crise dun paradigma cultural de habitación.

Nel, o seu autor –tomando como exemplo aquelas residencias construídas polos emigrantes na súa volta á casa– propúxose examinar as distintas forzas que modelan esas vivendas, co fin de illar un conxunto de invariantes que lle permitiron concretar uns novos tipos arquitectónicos, obxectivo, este, para o que houbo de aproximarse ao “por que” e ao “como” desa arquitectura, é dicir, as razóns da aparición dunhas emerxentes edificacións como resultado dunhas actitudes e comportamentos antes inexplorados.

Ao enfrontarse a unha arquitectura non codificada, o traballo bibliográfico necesario para o seu coñecemento houbo de estender as súas investigacións a distintos campos con elas relacionados, recollendo diferentes relatos biográficos referentes á memoria do habitar, unidos a ensaios de xeografía humana, socioloxía, economía... que lle permitisen acceder a noticias nas que, as máis das veces, esta arquitectura aparece aludida dun xeito circunstancial.

Só despois, a observación *in situ*, apoiada nun prolongado traballo de campo esencialmente baseado na recollida e elaboración dunha completa documentación gráfica e fotográfica que serviría como base do estudo, e complementada por longas conversas cos distintos axentes –propietarios, construtores, intermediarios...– implicados na súa definición.

Tras delimitar un modelo arquitectónico concreto –unhas casas-vivenda xurdidas de costas ao mundo da arquitectura– cunhas fronteiras perfectamente definidas e cunha localización espacial e sociocultural considerabelmente definida e homoxénea, Lizancos puido, finalmente, mostrarnos, desde a fecunda curiosidade que o caracteriza, a natural influencia dunha cultura

global sobre unha cultura local, conseguindo aproximarnos á comprensión dunha peculiar transición dunha socioespacialidade rural a unha “rururbana”, nunha nova relación entre “cosmopolitaneidade” e ensimesmamento caracterizada por un continuo e conflictivo fluxo cultural.

Despois de medio século seguimos vivindo, pois, a crise dun paradigma cultural substituído por un novo paradigma falto, aínda, dunha necesaria sincronización.

Se a vivenda constitúe un aspecto fundamental para o coñecemento de calquera comunidade, coa aparición deste novo e atractivo ensaio, Plácido Lizancos proporciónalle á nosa cultura arquitectónica a imprescindible análise dun fundamental e minusvalorado capítulo da mesma: o paso, no medio rural, dunha arquitectura artesanal a unha arquitectura industrial.

Unha mudanza á que, mentres participaba da realidade vital dos seus xeradores, achégase o autor desde a conservación dunha imprescindible distancia científica, describindo novas linguaxes colectivas e albiscando uns novos modelos de vivenda integrados nunha socioespacialidade industrial rururbana cunhas características e contradicións específicas.

Non se trata, logo, neste ensaio, de facer apoloxía algunha, senón de utilizar a súa investigación como un instrumento de coñecemento crítico, xurdido dun compromiso profundo coa nosa comunidade que, a través da súa lectura vainos levar, ademais, a propórmonos, como o autor fixo no seu momento, un conxunto de fundamentais interrogacións directamente relacionadas co proceso observado: Cal foi a responsabilidade das distintas institucións na falta de análise e mecanismos de

control necesarios para o seu desenvolvemento e pola total carencia de estratexias destinadas a racionalizalo?, cal, a dos profesionais relacionados co seu desenvolvemento que as máis das veces abordaron a súa participación nesta transformación como un negocio ao por maior mentres evidenciaban un total desinterese polo tema..?

As cousas, e entre elas as vivendas, son creadas polos homes para dar contestación ás súas necesidades, para uns fins utilitarios, para prestar uns servizos... e varían dun a outro país en función do xeito de vida dos seus habitantes e da súa cultura. No traballo agora presentado o seu autor proporciónanos un imprescindible estudo sobre o cambio de valores dunha sociedade, a galega.

Un estudo concretado no seu primeiro espazo de relación, a morada, coa convicción de que só sobre unha intelixente comprensión desta realidade poderemos propornos, en fin, intentar pór orde no noso contorno, albiscando novos modelos de arquitectura doméstica para o inicio do século XXI.

Coa mesma certeza e desde a miña fraternal relación co autor deste estudo, unha relación mantida ao longo de moitos anos e construída no traballo, no enriquecemento recíproco, na discusión... síntome agora lexítimamente satisfeito como compañeiro de viaxe dunha longa e frutífera singradura na que tiveron a fortuna de converterme en privilexiado observador.

Pedro de Llano

AGRADECIMENTOS

Unha investigación é, en certa maneira, unha viaxe. Aínda que a meirande parte do percorrido é aventura solitaria teño que agradecer as compañías sen as que esta non tería sido posíbel. En primeiro lugar débolle infinito agradecemento á miña compañeira Ana Sogo, quen tanto tempo e enerxía entregou a este proxecto que ben merecía constar como coautora. Igualmente teño que dar constancia do meu recoñecemento a Pedro de Llano, quen dirixiu a Tese de Doutoramento que é matriz deste libro, compaxinando a dirección coa compañía amigábel e ao meu pai, Plácido, quen lle deu estilo ao texto dun arquitecto escritor.

En débeda estou tamén co meu compañeiro na docencia universitaria, Xosé Manuel Rosales, quen editou a planimetría que previamente debuxara Manolo Muñoz Rodríguez.

Igualmente importante resultou a intervención sobre o documento orixinal de Juan de la Fuente por moldealo e a de Alberte Mosquera e Emma e Carlos Marqués quen o documentaron e transcribiron e a de Bea Sogo quen ademais na súa condición de bibliotecaria puxo orde nas citas e na bibliografía.

Por outra parte lembro a Pastora Araújo, Patricia Tabares, Mari Luz F. Lemos, Marta F. Souto, Marcos Liñares, Ambrosio Bouzas, Rosa Oreja, Marisol Rojo, María Coya, Elia Estraviz, Víctor Otero, Eduardo Molina, Antonio Pérez Diz, Montserrat Ruiz, Gena Díaz, Cruz Vigo, Antonio Ferreiro, José Veiga, Manuel González, Sonia Furelos e Belén Rivas, quen participaron no amplo traballo de campo que fixo posíbel o acceso ao longo e ancho de Galicia a un bo número de vivendas particulares e á intimidade –aquí resgardada polo anonimato– das persoas que nelas teñen o seu fogar. Con estas persoas, alleas por completo ao mundo da investigación arquitectónica, teño unha especial débeda, posto que sen a súa asistencia, axuda e complicidade este traballo tería sido absolutamente inviábel.

Agradezo tamén ao Colexio de Arquitectos de Galicia a concesión dunha bolsa que financiou en parte a tese na que se basea este libro; ao Consello da Cultura Galega, quen me posibilitou a asistencia a centros de investigación no estranxeiro e á Escola de Arquitectura da Universidade da Coruña por acoller o desenvolvemento deste traballo.

Plácido Lizancos Mora
En Montrove, a vinte de novembro de 2005

...dicíase que baixaran das Illas, de Macao, ou pode que fose Malaca, e estiveran de pensión cunha viúva en Bowen [unha cidade da costa de Australia, no estado de Queensland] en tanto non lles remataban a casa

[...]

...aínda que ninguén sabía nada delas tampouco en Bowen, salvo que viñeran no vapor co mobiliario completo para unha casa, mobles auténticos dun tipo que a xente non vira endexamais, arcóns labrados, tumbonas de vimbio, tres ou catro gaiolas moi complicadas; e semellaban bastante tranquilas e respectábeis, salvo polo acento, que a señora maior tiña e a máis moza non.

Unha vez rematada a casa a xente de Bowen acudira en tropel a vela; algúns porque era unha marabilla... Bowen, malia ser unha cidade, non tiña ningunha casa como aquela...

Era como se a casa tivese chegado polo aire e aterrado, deixándose caer pesadamente alí, procedente dalgún porto de mar do norte do que eles apenas tiñan ouvido falar, tan improbable resultaba todo o que vías alí. Se tiña información que facilitar, eles non eran capaces de descifrala. Transmitía as mensaxes nun idioma que non podían entender.

David Malouf
Recordando Babilonia

*Para Ana
Por Xaco*

Introdución

O presente libro mostra o resultado da investigación acometida polo seu autor, arquitecto de profesión, sobre a vivenda unifamiliar construída na Galicia rural contemporánea. É pois o obxectivo deste libro o parque inmobiliario levantado nesta terra no derradeiro tercio do século. Un amplo conxunto de vivendas que, nun número próximo ás 240.000 domina a paisaxe do país.

Comprobado que os promotores deste caseiro na meirande parte dos casos son fillos da terra emigrados a outros horizontes xorde axiña unha primeira cuestión: por que estudar a casa producida por individuos en difícil situación vital, sometidos a situacións de cambio cultural, de inestabilidade económica e de incerteza profesional?, ou dito doutra maneira, por que non estudar as sólidas arquitecturas de autor recoñecido, de cliente solvente e esixente?

Esta interrogante ten varias respostas. En primeiro lugar, o estudo destas vivendas antóllasenos un tema moi frutífero para o investigador xa que pode expresar como ningún outro o cambio de valores, dos símbolos e do modo de vida experimentado pola sociedade. Rapoport¹ advírtenos do interese que ten o estudo das arquitecturas populares fronte ás de autor cando nos di:

1. RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*. P. 12.

La tradición folk, por otra parte, es la traducción directa e inconsciente a formas físicas de una cultura, de sus necesidades y valores, así como de los deseos, sueños y pasiones de un pueblo. Es la pequeña biblia de las ideas del mundo, el ambiente “ideal” de un pueblo expresado en edificios y asentamientos sin diseñadores, artistas o arquitectos con intereses ocultos. La tradición folk está mucho más relacionada con la cultura de la mayoría y con la vida tal como se vive, que con la gran tradición del diseño, que representa la cultura de la élite.

Tanto é o interese de Rapoport por estas arquitecturas que non dubida en reiterar os argumentos²

La arquitectura “roadside” de casas anónimas. Estas edificaciones presenta ciertos valores que faltan en los edificios diseñados por arquitectos y nos dicen cosas sobre los modos de vida, explicando así su aceptación y su éxito comercial.

(...)

La diferencia entre la casa popular y la diseñada por el arquitecto puede ayudarnos a comprender las necesidades, los valores y los deseos de la gente. El hombre moderno puede que siga teniendo sus mitos, y las formas de las viviendas, aunque muy diferentes en sus detalles, pueden ser resultado de motivaciones no tan diferentes, de las del pasado y principalmente socioculturales en el sentido que he propuesto.

En segundo lugar xusto é considerar que a transcendencia do asunto vén dada por un parámetro meramente cuantitativo. Isto é, das moitas decenas de miles de vivendas que se levantaron en Galicia no derradeiro tercio de século só un grupo moi reducido delas –quizais non máis dunhas poucas ducias– manifestarían valores culturais salientábeis.

Chegados a este punto consideramos pertinente deixar subliñado que non pretendemos facer apoloxía das máis novas das vivendas levantadas na Galicia rural como expresión renovada do vernáculo. Simplemente, como ben dixo Clifford³, entendemos que nun mundo caracterizado polos

2. RAPOPORT, A. *Vivenda y cultura*. P. 168.

encontros “entre lo local y lo global, las coproducciones, las dominaciones y las resistencias se hace necesario prestar tanta atención a las experiencias híbridas y cosmopolitas como a las arraigadas en la tradición nativa”.

Metodoloxía

O éxito dunha investigación radica en boa medida no acerto da metodoloxía coa que é suscitada.

Tratándose de analizar a vivenda humana, o recoñecemento *in situ* da realidade antóllasenos fundamental.

Baseamos este recoñecemento en dúas liñas de traballo: a exhaustiva representación gráfica e fotográfica dos edificios estudados e a entrevista con todos os axentes implicados nestas arquitecturas: promotor, usuario, proxectista e construtor. Será precisamente a entrevista a que nos permitirá coñecer, directamente da boca dos seus autores, toda a información posíbel sobre historias vitais, soños, condutas, formas...

As arquitecturas obxecto da nosa atención carecen de documentación proxectual xa que –na meirande parte dos casos– non foron obxecto de proxecto previo. Isto, como veremos, vai resultar determinante na súa conformación. Por toda documentación encontrámonos nos máis dos casos cun contrato de execución, inzado de vaguidades ao xeito de: “la cubierta se hará como la de la casa de fulano...”.

O levantamento e representación gráfica destas construcións foi un traballo lento e dilatado. Ao espallamento xeográfico, propio do noso país, houbo que engadir as dificultades derivadas do extremado celo co que os galegos resgardan as súas propiedades, circunstancia que na casa, especialmente nas áreas máis íntimas desta, tornouse en seria barreira para desenvolver o noso traballo. Mais todas estas dificultades foron superadas ante o noso convencemento da necesidade da grafiación visto que a meirande parte dos investigadores que se aproximaron ao estudo da arquitectura popular case sempre o fixeron desde disciplinas alleas á arquitectura, o que tería como consecuencia o descoido dos

3. CLIFFORD, J. Las culturas del viaje. *Revista de Occidente*, n. 170/171, p. 54.

aspectos visuais desta. E para xustificar esto apoiámonos nas autorizadas palabras de Julio Caro Baroja⁴

El dibujo me parece una herramienta de trabajo indispensable. Lo considero un elemento fundamental para comprender, nada de cosa auxiliar, complementaria o subsidiaria. No. Fundamental; y pienso que ahora cuando los artistas buscan abstracciones y cuando mucha gente torpe cree que la fotografía cumple todos los requisitos que se precisan para obtener buenos documentos gráficos, somos los profesionales de las distintas ciencias los que tenemos que combatir en defensa de lo que es el dibujo en general y los buenos dibujos en particular.

A este respecto debe entenderse que a contribución profesional dun arquitecto non debería acusar esta limitación. De aí o rigor empeñado na representación planimétrica.

Non podemos concluír sen lembrar a utilidade que ten aquí a fotografía, empregada como unha das linguaxes secundarias de representación da arquitectura.

Nesta orde de cousas a representación fotográfica resulta especialmente indicada para expresar aspectos nos que o debuxo enmudece. Falamos da cor, das texturas, da luz e de tantas circunstancias semellantes.

Estudar a vivenda humana

A vivenda humana é a máis íntima das arquitecturas. Non se trata xa que logo dun obxecto arquitectónico revestido exclusivamente de valores estéticos. Estamos ante un organismo complexo, no que se mesturan valores humanos, técnicos, económicos e mesmo legais. Ademais, no caso da vivenda actual, todos estes parámetros, para máis riqueza, pertencen a dous mundos entrallados: o tradicional e o contemporáneo. O estudo da casa contemporánea –en realidade un diagnóstico cultural indirecto– obríganos, como propuña Orjales Pita⁵, a introducírmonos nos labirintos da crise do mundo agrario tradicional

4. CARO BAROJA, J. *Cuadernos de Campo*. p. 14.

... xa que o tema non permite que nos cingamos escrusivamente ao análise estrutural da *casa* galega —o que por sí xa é complicado— senón que nos obriga a nos ter que adentrar no laberíntico mundo da súa crise, a discernir os mecanismos a traveso dos cales a sociedade paisana está sendo violentada por forzas económicas externas; en definitiva, cómo o sistema de produción capitalista opera sobor da economía natural campesiña. A coexistencia en Galicia de distintos modos de produción, e a presenza de formas capitalistas en distintos estadios de desenrolo, complican o modelo de tal xeito que difícilmente se poden traxear as tendencias máis xerais do cámbio que se está a operar.

Mais as cuestións que temos que estudar da casa rural non rematan aquí. Tamén precisamos explorar os procedementos relacionados co seu deseño, execución e posta en uso. Para isto faise necesario identificar axentes, circuitos de influencias, plataformas de intercambio de información e pautas de comportamento.

Por outra parte, en recoñecemento da transcendencia das migracións na Galicia rural como plataformas de difusión de ideas e formas renovadas faise preciso a súa consideración no estudo da conformación da casa.

Nas tres décadas coas que conclúe o século XX, a Galicia rural coñece un novo tipo de vivenda unifamiliar que por decesas de miles se levantarán en practicamente todos os recantos da nosa xeografía.

O realmente significativo deste proceso non é tanto a súa magnitude —agora construíronse máis casas que en todos os períodos históricos precedentes— senón as características dos edificios levantados, moi afastadas das dos edificios tidos por vernáculos.

A este respecto cómpre advertir que o distanciamento das arquitecturas preexistentes non é unha mera cuestión estética que se reflicta no aspecto externo do edificio, moi diferente do da casa tradicional. As novas vivendas do medio rural diferéncianse das vernáculos no seu uso (agora a casa destínase exclusivamente á función residencial), na forma de localizarse no territorio (diseminándose sen orde aparente), no modo de relacionarse coas edificacións veciñas (distanciándose dos

No medio rural, ben sexa xa o descampado ou nas aldeas existentes, aparece nas postrimerías do século XX un novo tipo de vivenda. Na imaxe: caserío en Mato, Taboada.

5. ORJALES PITA, M. Crise da casa como Sistema de Producción e mais de convivencia. En *A Galicia rural na encrucillada*, p. 116.

A implantación da nova casa rural ten un claro impacto sobre a organización territorial tradicional. Na imaxe: paisaxe no Caurel, preto de Salcedo de Montes (Pobra). O espazo agrícola, secularmente preservado da edificación agora é invadido.

núcleos existentes) e incluso no proceso de execución (profesionalizado e moi lento).

Das características comúns a este parque inmobiliario novo sen dúbida a máis significativa é a de teren sido promovidas, na súa meirande parte, por homes e mulleres afectados por algún proceso migratorio. Esta circunstancia é a clave para o entendemento da vivenda rural da Galicia contemporánea.

A construción de vivendas no país por naturais de Galicia emigrados⁶ alén das nosas fronteiras ábre nos moitas interrogantes que convertemos en hipóteses de traballo. Delas a primeira fai referencia a un rito, reiteradamente repetido entre os emigrados retornados, isto é, o derribo da casa natal. Desta maneira a cuestión –por que se desdeña a vivenda tradicional en beneficio dunha arquitectura novidosa, descoñecida que ademais violenta as preexistencias e a paisaxe?– aparece como interrogante inicial. Tras desta dúbida xorde unha fervenza de temas. O inmediato é o porqué do retorno do emigrado. Isto é, por que individuos emigrados a comunidades de alto nivel de vida no canto de integrarse nelas teiman en retornar ás súas aldeas natais onde os déficits atinxen incluso ao máis elemental?

Noutra orde de cousas, sendo comprensíbel a querencia do emigrante pola posesión dunha vivenda de seu –entendemos isto como unha aspiración humana básica– son varias as cuestións que especificamente se derivan dun modo de facer que entendemos como característico do emigrante. Por exemplo, por que pretende a posesión dunha vivenda ampulosa, grande de máis, sendo o poder adquisitivo do seu promotor en case todos os casos reducido?

Seguindo coas interrogantes preguntámonos polas insólitas pautas de uso das moradas destes peculiares promotores que, en moitos casos, son ocupadas unicamente durante prazos moi curtos, coincidentes cos períodos de vacacións dos traballadores asalariados.

Tamén os procesos de deseño e de execución están inzados de interrogantes que espertan a nosa atención. Unha delas é a causa pola que sendo a industria da construción no mundo rural un sector intensamen-

6. Baixo o calificativo xeralista “emigrantes” agrupamos unha pluralidade de situacións humanas. Adiantándonos á súa posterior concreción enumeramos aquí algunhas das situacións migratorias: emigrados retornados, emigrados non retornados, emigrados retornados a un lugar distinto do de orixe, emigrados retornados e novamente emigrados, emigrantes temporais, “commuters”, residentes temporais, inmigrantes, etc.

te atomizado, as vivendas presentan maioritariamente solucións técnicas semellantes. Outro tanto ocorre co proceso de deseño que, tamén atomizado, xera edificacións de características estéticas case uniformes. A lista das cuestións non cesa aquí. De feito podémonos seguir preguntando cousas, por exemplo: por que o proceso de construción empregado é tan dilatado que mesmo as vivendas son habitadas antes da súa conclusión? ou por que estas vivendas son construídas lonxe dos núcleos existentes, perto das estradas e camiños, mesmo invadindo as terras de aproveitamento agrícola?

Finalizamos cunha interrogante que nos devolve ao punto de retorno, é dicir á determinación da orixe da casa que o emigrado se levanta na súa Galicia natal: tomaron algo os nosos paisanos das arquitecturas, das cidades, dos modos de vida ou mesmo das culturas locais dos lugares onde residiron?

Das dúbidas que se len nas cuestións anteriormente enunciadas adiñábase que as novas arquitecturas residenciais dificilmente van deixar indiferente a quen se aproxime a elas.

A este respecto debemos indicar aquí que a vivenda contemporánea é un produto polémico, que ten detractores mais tamén conta con admiradores. Os primeiros atribúenlle a esta tipoloxía arquitectónica a responsabilidade da degradación urbanística e paisaxística e mesmo a interrupción brusca da arquitectura vernácula do país, en tanto que os segundos ven na casa que os emigrados levantan no seu solar natal a expresión vital da imaxinación dos nosos paisanos e do seu esforzo desasistido a prol da elevación dos seus estándares de vida. Nós non tomaremos posición ningunha ante estas opinións.

As migracións. Fenómeno humano maior

Os desprazamentos de grupos humanos, con cambios temporais ou permanentes de residencia acompañan a humanidade desde a súa orixe. Debemos lembrar que o home nace nómade tornando sedentario como consecuencia da conquista da agricultura.

A vella casa natal abandónase en beneficio de novos proxectos vitais. Na imaxe, unha casa de Castañeda, Arzúa, posta á venda por un fillo da parroquia emigrado en Suíza.

Non é posíbel explicar o poboamento da terra e mesmo a formación das civilizacións sen os transvases demográficos en calquera das súas formas: nomadismos, peregrinacións, transhumancias, traslados forzados, éxodos de minorías, colonizacións,..., etc. Non esquecemos ademais as migracións en todas as súas posíbeis formas –xa temporal, permanente, colectiva ou persoal...– desenvoltas ao fío do tránsito comercial. Podemos dicir, sen risco de equivocación ou esaxeración, que as migracións son un dos atributos humanos.

A amplitude histórica e xeográfica do asunto confirman isto que dicimos xa que este auténtico fenómeno social ten presenza en todo o planeta desde a Patagonia até o Cabo Norte e desde Fisterra ás illas do Pacífico.

Igualmente constatamos a súa existencia en todos os períodos da historia. Non en balde a nosa especie nunca acougou desde o momento en que un descoñecido individuo –máis homínido que home– deu o primeiro paso para afastarse dos eidos da súa manada.

A historia da humanidade é, como adiantabamos, a do continuo entrecruzamento de individuos dunha sociedade noutra. De feito a historia do xénero humano ben podería ser, como di Carrithers⁷, a relación dos

...modos en que grupos de pueblos aparentemente aislados, aparentemente locais e inalterados quedaron, de hecho, profundamente entrelazados en un crecente sistema mundial de comercio, colonización y ejercicio del poder imperial.

[Deste xeito, cando] los antropólogos aparecieron en escena [alá polo século XIX] se encontraron con un mundo que no era antiguo ni intocado, ni primitivo o aislado, sino uno ya moldeado por el intercambio extensivo con las mismas sociedades de las que provenían los antropólogos.

O inicio das migracións que damos en chamar modernas coincide con dous fitos históricos de excepción: a configuración dos estados europeos e a independencia dos Estados Unidos de Norteamérica.

Neste momento, tal e como explicaremos noutro lugar, teñen lugar os primeiros desprazamentos de poboación por motivos estritamente económicos. Estes, recordámolo aquí, terán unha dupla manifestación. Por unha

7. CARRITHERS, M. *¿Por qué los humanos tenemos culturas?*, p. 46.

banda realizaranse entre o agro e as cidades recién industrializadas e por outro cara ás novas nacións nadas nas Américas. Debemos facer notar que esta novidosa forma migratoria non exclúe os movementos estacionais (sega, vendima, pesca, transhumancia, gandería) e os exilios e expatriacións, daquela moi arraigados.

A este respecto e no que atinxe a Galicia damos por iniciadas as migracións modernas en 1790, cando a constitución en Bos Aires da Congregación de Naturales y Originarios del Reino de Galicia, primeira asociación deste tipo de entre os varios centenaes de comunidades nas que os galegos organizarán a súa convivencia lonxe da terra nai nos dous séculos seguintes.

Se a modernidade coñeceu as migracións derivadas da descolonización das Américas e da industrialización, a contemporaneidade abrírase coa descolonización de África, Asia e Oceanía. Este proceso, de escala planetaria, xerará tensións migratorias dunha intensidade nunca antes coñecida.

Desprazamentos e deportacións masivas, ocupacións e forzadas convivencias culturais caracterizarán, xunto coas dúas guerras de alcance mundial, o século XX. Polo tocante a Galicia debemos destacar que na centuria 1875-1975 os fluxos migratorios acadarán cifras de vertixe, posto que sitúan fóra das nosas fronteiras a centos de milleiros dos nosos paisanos.

Mediado o século XX e xa conxurada a belicosidade, as migracións renóvanse nas súas formas. Aparecen agora os movementos de retorno, o turismo (grupos humanos desprazándose cos seus costumes e as súas divisas entre países) e xeneralízanse os movementos pendulares. Estes son os que seguen os individuos que residindo nun punto do territorio deben desprazarse regularmente a outro por motivos de traballo, de lecer ou de comercio.

No cabo do século XX dúas novidades van enriquecer o panorama descrito. Por unha banda inverteranse os tradicionais fluxos migratorio internacionais, que agora toman as direccións sur-norte e oeste-leste. Por outra banda o alto desenvolvemento tecnolóxico acadado polos sis-

temas de telecomunicacións –internet e os procesos de *roaming* da telefonía móbil– farán posíbel por vez primeira a comunicación global a escala planetaria en tempo real. Estas viaxes, dadas en chamar virtuais posto que non implican desprazamentos físicos, supoñen o transvase de inxentes cantidades de información, de cartos e mesmo de mercancías. O futuro indicaranos cal será a incidencia real destes procesos que ás portas do século XXI apenas están abríndose.

Dos múltiples efectos das migracións aquí vannos interesar exclusivamente os de orde sociocultural, habida conta que serán eles os que incidirán na conformación da casa vivenda. E de entre eles o primeiro é o desarraigo respecto dos medios humano e físico experimentado polo individuo transterrado. A emigración –dinos Sánchez López⁸– ocasionará o distanciamento, máis ou menos prolongado do individuo respecto do seu medio, o que desencadeará a rotura dos patróns de conduta individual e producirá desaxustes de todo tipo.

O conxunto dos desaxustes referidos propiciarán un proceso transculturizador no que o individuo, exposto a dous sistemas culturais diferentes, experimenta, como nos describe Carrithers⁹, mecanismos que lle han permitir “...no sólo tratarnos recíprocamente, sino también adquirir el dominio de los conocimientos originarios de otra sociedad, no sólo del lenguaje, sino de la música, arte, ciencias y literatura, además de las formas complejas de política y comercio”.

O sociólogo portugués Neto dá conta de mudanzas físicas, políticas, económicas e culturais¹⁰

Que mudançs podem acompanhar a aculturação? Em primeiro lugar podem ocorrer mudançs “físicas” (um novo lugar para viver, um novo alojamento, aumento de densidade populacional, urbanização, poluição, etc.); observam-se igualmente mudançs “políticas” (perça de autonomia, etc.), “económicas” (podendo-se passar de formas de emprego tradicionais para novas formas), “culturais” (a língua, a religião, a educação de origem são muitas vezes alteradas ou até modificadas, etc.) e “sociais”! (novas relações interindividuais e intergrupais, etc.). Enfim, podem ocorrer mudançs “psicológicas” ao nível individual.

8. SÁNCHEZ LÓPEZ, F. *Movimientos migratorios de Galicia*, p. 177.

9. CARRITHERS, M. *¿Por qué los humanos tenemos culturas?*, p. 25.

E chegados aquí cómpre salientar que a adquisición e apropiación de certos aspectos dos modos de vida de comunidades foráneas non necesariamente se derivan sempre de desprazamentos reais

No pasado a grande maioría das persoas passava toda a súa vida num só sistema cultural não tendo virtualmente contacto com outras culturas. Com os avanços da ciência e da tecnologia, o espaço e o tempo reduziram-se, tornando-se mais frequentes as interações com várias culturas. O leque destas interações pode ir desde ser um espectador do contacto cultural (lendo, por exemplo, a “National Geographic”)¹¹...

A construción de sistemas culturais mixtos –quizais deberíamos chamarlles mestizos– é un interesantísimo fenómeno sociolóxico, con claros efectos sobre a vivenda humana. Esta acusará as interferencias entre sistemas culturais diferentes, tomando a forma dun organismo novidoso no que se entremezclan, con maior ou peor fortuna, invariantes orixinarias de diversos mundos.

10. NETO, F. *Psicología da emigração portuguesa*, p. 52.

11. NETO, F. *Psicología da emigração portuguesa*, p. 41.

Unha aproximación tipolóxica

Iniciamos o estudo da casa rural da Galicia contemporánea coa súa sistematización tipolóxica. Mais antes de comezar debemos facer unha advertencia: Non pretendemos unha mera clasificación e descrición tipolóxica, tan ao uso na meirande parte dos traballos existentes sobre arquitecturas populares.

Tendo como obxectivo a reflexión sobre un feito vivo, buscamos, na lectura directa deste, os fundamentos para a súa comprensión ou, dito con outras palabras, estamos aquí para vincular as solucións espaciais e formais a patróns de vida, a desexos e necesidades humanas.

Aínda así acometemos o traballo baixo a guía dos esquemas clásicos dos estudos tipolóxicos, o que nos leva a analizar as compoñentes determinantes da casa –forma, uso e localización– e a súa iteración con toda a galaxia de factores materiais e inmateriais, presentes no cotián.

A clasificación tipolóxica da nosa casa rural contemporánea aparenta escapar a toda racionalidade. Así por exemplo é doado verificar que en áreas territoriais reducidas conviven edificios de moi diferente forma, de contrapostas organizacións funcionais, mesmo por veces levantados con materiais de construción que nada teñen que ver entre si. Todo isto contravén incluso a lóxica que podería terse derivado da paulatina e aínda recente industrialización do sector da construción civil no rural. Por outra parte tampouco parecen expresar a uniformación de usos e costumes que se ten dado no país neste período.

Consideracións para o estudo tipolóxico da casa rural contemporánea

En primeiro lugar imos analizar a organización tipolóxica do substrato edificado sobre o que os emigrados, retornados ou non, introducen as súas novas vivendas. Comprobaremos que a dispersión tipolóxica das preexistencias é moi ampla.

O arquitecto Pedro de Llano no seu estudo *Arquitectura popular en Galicia*¹² aínda identificando dez tipos¹³ fundamentais de casa vivenda advírtenos das dificultades para a exacta delimitación dos distintos exemplares, alertándonos que “...moitas son as variantes que inciden sobre as súas características, que fan que incluso dentro dunha mesma comarca se poidan apreciar diferencias arquitectónicas”. Na procura das causas que provocan a dispersión tipolóxica detectada a primeira delas queremos ver na propia conxuntura vital do promotor da vivenda: a emigración.

Os emigrados, quen por unha ou outra razón e en número de centos de milleiros deberon de abandonar a súa terra, traerán con eles unha amplísima diversidade de situacións persoais. Constatamos –e así nolo refiren os nosos informantes– que a expatriación dos nosos homes e mulleres por todos os recantos do planeta vainos expor a unha variadísima gama¹⁴ de historias vitais que necesariamente tomarán forma en vivendas de aspecto diverso. Por outra parte temos que ter en conta que as transformacións soportadas polo mundo rural no último terzo de século, quebrando os vínculos que tradicionalmente relacionaban a vivenda co seu medio¹⁵, provocarán a distorsión da estreita relación que de sempre se establecía entre as tipoloxías arquitectónicas e o emprazamento no que se localizaban. Isto é o que nos manifestan, entre outros Ferrás e Alberti¹⁶ ao respecto cando din que “as novas construcións carecen dunha tipoloxía definida e é posíbel ollar un mesmo tipo de casa na Serra de Queixa, no val do Miño, en Valdeorras ou en Celanova. Hai unha uniformidade que non existía no pasado”.

Clasificación tipolóxica das vivendas, segundo o modelo económico que as xenera

- A casa mariñeira
- A casa terrea
 - Do pincho
 - Con patín
 - Entre medianeiras
- A casa das agras
 - Agras coruñesas
 - Chairas lucenses
 - Depresións ourensás
- A casa das serras
 - Arquitectura do colmo
 - Arquitectura do xisto
 - Arquitectura da tella

Tomado de: LLANO CABADO, P. de. *Arquitectura popular en Galicia*, 1981-1983.

12. LLANO CABADO, P. de. *Arquitectura popular en Galicia*, 1981-1983.

13. A clasificación tipolóxica establecida por De Llano baséase na sistematización das vivendas segundo o modelo económico que as xenera. Este arquitecto establece catro grandes familias de vivendas: a casa mariñeira, a casa terrea, a casa das agras e a casa das serras, ofrecendo cada unha delas á súa vez diferentes variantes, debidas a particularidades locais.

14. Aínda así, esta forza debe ser considerada con reservas xa que, como explicaremos máis adiante, emigrantes retornados da mesma orixe producen arquitecturas desemeallantes.

15. Aplicamos aquí á palabra *medio* no seu máis amplo sentido.

16. FERRÁS e PÉREZ ALBERTI; O sistema de asentamentos e a vivenda tradicional na provincia de Ourense.

Casa en Tuiriz, Ferreira de Pantón. Foi ampliada, con materiais diferentes aos de orixe. Arriba, vista xeral; abaixo, pormenor. Comprobamos variacións na cuberta, nas carpinterías e na fábrica.

17. GALLEGO, M. O medio rural, *Obradoiro*, n. 1, p. 15. Advirtenos Gallego que esta arquitectura é múltiple en tipoloxías, circunstancia que atribúe en parte á dobre vertente de influencias que actúan sobre estas arquitecturas "a do arquitecto e a de imaxe urbana, que varía dunha zona de Galicia a outra, e a acomodación ás técnicas máis usuais na zona". Inicia o autor a análise tipolóxica establecendo dous grandes grupos de edificios en función das características de estrutura que os soporta: os que empregan muro de carga, sexa esta pedra ou calquera outro material e a dos edificios de estrutura reticular, especificando que a "característica común a ambos os dous é o ser vivenda unifamiliar illada rodeada de horta". A metodoloxía que Gallego propón para o estudo científico da casa do retornado atinxe os seguintes apartados: 1. Programa; 2. Sistema construtivo; 3. Proceso construtivo; 4. Características formais; 5. Ubicación e 6. Grau de intervención do arquitecto.

As circunstancias anteriormente enumeradas, xunto coa escaseza de estudos previos onde apoiarnos fan dificultosa a clasificación tipolóxica da vivenda contemporánea. A este respecto o único estudo publicado sobre a cuestión, do que é autor o arquitecto Manuel Gallego¹⁷, resúltanos de pouca axuda xa que por ter sido publicado en 1975 non contempla todo o construído nos anos transcorridos desde aquela data deica hoxe e converte en pasado distante moito do que naquel momento era novidade –materiais e procedementos construtivos– e mesmo tamén a situación cultural, económica e política do país.

Consideracións de orde tecnolóxica

A clasificación tipolóxica da vivenda rural contemporánea dificilmente se pode basear nos aspectos tecnolóxicos da edificación, como por exemplo, a utilización de determinados materiais de construción ou os efectos das súas aplicacións –solucións construtivas, cores, texturas, etc.– xa que, como acabamos de dicir, a relación tradicionalmente existente entre o material de construción empregado nas edificacións e a súa localización territorial tense desordenado na Galicia contemporánea. Unha das consecuencias disto é a utilización simultánea, en arquitecturas veciñas en lugar e tempo, de materiais e solucións construtivas dispares.

Nesta orde de cousas debemos facer notar que o que acabamos de dicir é de aplicación, incluso a micro escala, xa que as diferentes etapas dun edificio poden estar construídas con diferentes materiais.

Do aquí dito tírase que a elección do material ou da solución construtiva aplicada é máis unha resposta a conxunturas alleas á propia lóxica arquitectónica que a invariantes tipolóxicas. Entre as causas máis reiteradamente referidas polos nosos informantes descubrimos as modas pasaxeras, as apreciacións de prestixio ou desprestixio asociadas a determinados materiais e mesmo as consecuencias da política comercial do fornecedor local¹⁸.

Só de forma excepcional podemos encontrar algunha relación entre a aplicación de determinados materiais con áreas xeográficas ou períodos temporais concretos. Outra cousa é que a precariedade tecnolóxica das empresas construtoras que actúan no mundo rural —da que se falará no lugar oportuno— termine impregnando as edificacións de trazos comúns.

Consideracións derivadas da localización dos edificios

Unha vez máis vémonos na necesidade de insistir na indiferencia coa que a casa rural contemporánea se localiza no territorio. Antes debemos facer notar que este distanciamento prodúcese a todos os niveis xa que a nova casa rural renuncia incluso á integración no seu contorno cultural. Desta maneira os condicionantes tanto xeográficos como culturais —por exemplo o clima, os costumes, a forma de vida ou as ocupacións das xentes— deixan de plasmarse na casa contemporánea. Esta circunstancia, que xustificaremos oportunamente, é responsábel de que nun mesmo ámbito xeográfico ou cultural sexan producidas respostas arquitectónicas desemeillantes ante estímulos domésticos idénticos.

Consideracións derivadas das experiencias migratorias

Unha das nosas hipóteses de traballo, en correspondencia cunha crenza popular moi estendida, atribuíalle a dispersión tipolóxica da vivenda contemporánea á diversidade dos destinos migratorios dos seus promotores¹⁹. Mais a resultas da nosa investigación temos descuberto que o factor “destino do emigrante” demóstrase irrelevante á hora de determinar as características das arquitecturas construídas. A este respecto verificamos que individuos retornados en idéntico momento do mesmo destino migratorio poden xerar arquitecturas domésticas diferentes e, á inversa, arquitecturas semellantes non teñen por que teren sido producidas por individuos coa mesma traxectoria migratoria.

Vivenda en Corzos, A Veiga. Localízase no epicentro da área extractiva da lousa.

18. Só en dúas áreas xeográficas temos detectado a forte impronta dos materiais “locais”. Estas son: Valdeorras e as terras do sueste da provincia de Pontevedra. Na primeira destas zonas a presenza da lousa na edificación é extraordinaria, empregándose sistematicamente en cubertas e incluso no revestimento de paramentos e solados. Nas terras pontevedresas é o granito rosa o que acada carta de naturalidade. En ambos casos, excepcionais por demais, vemos máis o resultado da especialización da man de obra nun único material que outras razóns.
19. Certamente esta é unha circunstancia moi interesante desde o punto de vista sociolóxico. Nos núcleos de poboación de Galicia, incluso en minúsculas e illadas aldeas entran en contacto individuos retornados de moi diversos países representando sistemas políticos, relixiosos e culturais variados. O impacto deste forzoso cosmopolitismo no estreito universo aldeán é considerábel. A modo de exemplo traemos aquí un dos casos por nós recoñecidos. Trátase da aldea de Gaxate (Pontecaldelas), onde os retornados das primeiras ondas migratorias do século XX proviñan do Perú, Portugal e Cuba. Nin que dicir ten que as circunstancias persoais dos emigrantes en cada un dos seus destinos poden ser do máis variado, o que enriquece aínda máis o panorama descrito. Isto fai posíbel a aparición de situacións propias de cidades cosmopolitas en pequenas comunidades. Desta maneira nunha aldea do interior de Galicia poden ser veciños, por exemplo, o ex bombeiro dunha plataforma petrolífera, casado cunha vexetariana norueguesa e un taxista de Caracas, que foi secuestrado varias veces e casou coa filla dun exiliado basco.

Consideracións funcionais

De acordo con criterios funcionais a casa contemporánea móstrase rica e complexa en tanto que debe responder a unha multiplicidade de factores. Tal é por exemplo, albergar de xeito indistinto esquemas estritamente unifamiliares ou organizacións plurifamiliares. En ambos casos a función residencial pode verse complementada con outras, algunhas de corte tradicional. Tal son as derivadas das capacidades produtivas do medio e outras novidasas, por exemplo a comercial, a industrial ou a hostaleira.

A análise tipolóxica

As clasificacións tipolóxicas baseadas nas consideracións deica aquí expostas –aínda sendo as comúns nos estudos e análises arquitectónicas– non se adecúan aos requirimentos da vivenda da Galicia rural contemporánea.

Por isto e amparándonos na liberdade que nos outorga a primicia propomos unha clasificación específica que, elaborada para describir a nova casa rural, integra os criterios anteriormente enumerados para acadar unha visión ampla e ponderada da complexa realidade deste tipo de arquitecturas que en moitos casos reflicten ideais soñados, nunca construídos.

Non existe unha única vivenda contemporánea. Podemos distinguir até tres perfís dominantes diferentes que denominaremos arcaico, rup-

A paisaxe construída enriqueceuse con edificios de aspecto moi variado. De arriba a abaixo: vista de Asorei, Vila de Cruces e Liñaio, Negreira.

turista e involucionista. Cada un deles corresponde a situacións complexas, ás que se pode adscribir un determinado tipo de casa durante o seu período de vixencia.

A máis antiga destas tipoloxías corresponde a un período que imos dar por iniciado en 1959 –data do Plan de “Desarrollo Económico” do ministro Ullastres– e conclúe en 1973, cando a crise económica mundial²⁰. O segundo ciclo, que agora se abre, finaliza en 1985, momento de adhesión do Estado español á Comunidade Económica Europea, ocasión na que se abre a terceira etapa, que aínda no momento actual (mediados de 2003) non podemos dar por concluída.

En cada un destes períodos prodúcese unha casa específica.

A casa do período arcaico: 1959-1973

A vivenda deste período está –como se adiviña na denominación que lle damos– fortemente influída pola casa vernácula nos seus aspectos funcional e formal.

Trátase dun edificio de volumetría simple e rotunda, de dúas plantas, con aproveitamento no baixocuberta. En xeral é unha tipoloxía parca en concesións decorativas. Nestes edificios teñen grande presenza as dependencias vinculadas ao mundo agrario que, en moitos casos, aínda permanecen dentro dos seus límites físicos.

As habitacións vivideiras sitúanse na planta primeira. A excepción é a cociña que permanece, xunto cos espazos non vivideiros, na planta terrea. Por outra parte o baixocuberta, que aínda se denomina “faió” ou “faiado” mantén o seu uso non vivideiro –almacén das froitas e colleitas– de acordo cun esquema funcional claramente arcaico.

Alzado fotográfico da travesía da vila de Beariz. Apreciamos a amplitude da dispersión formal e material das súas arquitecturas domésticas. Son significativos tamén os baleiros, representación de soños residenciais aínda sen concreción.

Vista de Gaxate, Pontecaldelas. Á esquerda, a casa dun *peruano* e á dereita a dun *portugués*.

20. Este Plan supuña de feito o fin da autarquía. Organizaba a apertura económica en todas as fronteas produtivas, é dicir, a apertura ao exterior. O Estado ve na emigración unha fonte para a captación das divisas necesarias para o comercio internacional. Así as cousas, o impulso das migracións –estancadas como consecuencia da Guerra Civil– é cousa inmediata: en 1960 apróbase a “Ley de Bases de la Emigración” que a organiza e impulsa.

A casa do período rupturista: 1973-1985

No período rupturista a vivenda sofre unha auténtica convulsión formal e funcional derivada da súa ansia por distanciarse con decisión das arquitecturas vernáculas. Todos os recursos formais e ornamentais parecen encamiñarse agora a este fin. O máis significativo destes é a separación do edificio respecto do terreo. A casa, case sempre alzada sobre pilares, levita transmitindo o seu desapego respecto do mundo agrícola, o que se vai acompañar polo estrañamento dos animais en construcións adxectivas destinadas en exclusiva a este fin. Estes cambios, liberando a planta terrea, posibilitarán a introdución de novos usos, non sendo infrecuente que aquí se asente algún tipo de industria ou establecemento comercial, sempre de escala familiar.

Por outra parte as dependencias vivideiras apértanse na planta alta do edificio á que se accede por unha escaleira exterior. Aquí aparece o salón de uso cerimonial e, en ocasións, un cuarto destinado a comedor ritual. Entre tanto a vida diurna segue a facerse na cociña xa que malia a chegada do combustíbel gasoso aínda se conserva a vella cociña calefactora, único foco quente da casa.

Especialmente a casa do período rupturista pode acadar grande complexidade, efecto que moitas veces é subliñado mediante o uso da cor. Neste empeño destaca a cuberta, que se multiplica en numerosos faldróns, o que impide o aproveitamento do espazo situado por debaixo dela.

Vivendas de tipoloxía arcaica. De esquerda a dereita, edificios en Mato, Taboada; Rubiás, Viana do Bolo e Bugallido, Ames.

OUTRA CLASIFICACIÓN TIPOLÓXICA DA VIVENDA RURAL CONTEMPORÁNEA

Clasificación tipolóxica da casa do retornado segundo criterios funcionais

A edificación residencial que o emigrante retornado promove no medio rural responde a catro tipos funcionalmente diferenciados segundo a edificación albergue unha única vivenda ou máis de unha. Estas construcións poden albergar ademais outros usos.

Vivenda unifamiliar. Vivenda plurifamiliar. Vivenda unifamiliar, con outros usos. Vivenda plurifamiliar, con outros usos.

A vivenda unifamiliar

Trátase dunha edificación na que todas as dependencias están destinadas a fins vivideiros. Este tipo de programas axústanse polo xeral en edificios dunha única planta aínda que de forma excepcional rexistramos casos máis complexos nos que as construcións poden acadar meirande altura.

A vivenda plurifamiliar

Esta tipoloxía obedece ao desexo do promotor de compartir a súa edificación con outras persoas coas que está vencellado por lazos de sangue. Este tipo de edificacións responden a un programa complexo no que se albergan dúas ou máis vivendas, xeralmente agrupadas en vertical aínda que rexistramos tamén outras posibilidades de agrupamento, como por exemplo as vivendas pareadas.

Diciamos que este tipo de vivendas reúne grupos unidos por un vínculo familiar, que se recollen baixo un mesmo teito. Nestes casos o elemento de comunicación vertical é independente, sendo frecuente resolver o acceso ao edificio cun portal, formalmente semellante ao dunha edificación plurifamiliar, de forma que os accesos ás diferentes vivendas sempre resultan independentes.

Non sempre a capacidade económica do retornado posibilita a rápida e completa construción do número de vivendas desexado. Agora a estrutura do edificio dimensiónase para soportar as alturas desexadas para que nun momento posterior poida ser ampliado “cando unha filla case”. Nestes casos a cuberta do edificio é moi sinxela, de forma que resulta pouco oneroso desmontala para acrecentar a edificación.

O tipo de actuacións arriba descritas corresponde á casa do segundo período. Nas vivendas do terceiro deles, a ampliación será acollida no espazo baixo cuberta, que agora as bufardas converten en habitábel. Así as cousas resulta frecuente que este amplo espazo quede sen distribuír e incluso sen rematar nos seus acabamentos interiores –solados e revocos– pendentes da hipotética ampliación da residencia cando as necesidades familiares así o requiran.

Os edificios nos que se mesturan usos residenciais con outros usos

Con certa frecuencia o edificio que o emigrante constrúe na súa aldea natal alberga outros usos distintos do residencial, estea este unido a unha vivenda unifamiliar ou a unha plurifamiliar.

O tipo de usos aos que poden estar destinadas estas partes das vivendas é tan amplo como é o das actividades que pode desenvolver o home, se ben por razóns obvias de implantación da vivenda no medio rural predominan os relacionados coa actividade agraria. Como tal os locais responderán ás características propias da agricultura na localidade. Así por exemplo en zonas vinícolas estes locais albergan amplas adegas en tanto que en zonas gandeiras acollen completas instalacións de tratamento do leite. Polo común estes usos sitúanse en lugares de doada accesibilidade, polo que en xeral tenderán a aproximarse aos puntos de acceso á edificación.

Con certa frecuencia encontramos locais sen uso definido, infrautilizados como tendais, garaxes para un único vehículo ou trasteiro, aínda que os nosos informantes, para a nosa sorpresa, refírense a eles como “o local comercial”. Isto fálanos dun proxecto vital inconcluso ou desviado do inicialmente previsto.

Casas de tipoloxía rupturista. De arriba a abaixo, edificio na Adina, Sanxenxo; Castelo, Trazo e Corredoiras, Boimorto.

A casa do período involucionista: 1985...

As edificacións deste período son o resultado da fonda revisión dos recursos lingüísticos empregados nas arquitecturas domésticas que as antecederon. O construtor da vivenda popular pretende agora un acercamento á estética da vivenda vernácula evidenciando unha actitude de rexeitamento das rechamantes propostas do período precedente²¹.

Por outra parte asistiremos agora á expansión volumétrica dos edificios, o que pode ser entendido como consecuencia da crecida capacidade económica duns individuos que levan xa moito tempo emigrados ou que teñen no mundo rural o lugar da súa segunda residencia.

O crecemento da casa diríxese cara dous ámbitos novos, característicos deste período: o soto e o baixo cuberta. A ampliación superficial repercutirá no programa da vivenda, que se torna complexo. Na área vivideira da casa multiplícanse os recintos estanciais, que agora se especializan en atender os distintos momentos da vida doméstica: o día e a noite, a festa e o cotián. A cociña –que perdeu xa o dispositivo calefactor– resístese aínda en moitos casos a perder a súa función estancial.

A planta superior alberga dormitorios, algúns deles con baño propio, para cada un dos membros da familia, en tanto o baixo cuberta permanece vacante á espera do momento idóneo para converterse en segunda vivenda.

Novidade de grande transcendencia é a entrada do coche na casa, que se acomoda no soto, nun local xeralmente capaz para varios vehículos que comparten a subterraneidade con dependencias de uso tradicional como a adega, a lareira ou o forno.

Casas de tipoloxía involucionista. Arriba, edificio na Ínsua, Taboada; abaixo, outro en Seteventos, O Saviñao.

21. Comprobaremos que este achegamento é meramente epidérmico.

As tipoloxías como resposta a unha racionalidade

Resulta difícil precisar a orixe dos esquemas organizativos anteriormente descritos. Todo o máis adivíñase nalgúns deles o pouso de temas preexistentes na arquitectura vernácula en Galicia e os aires novidosos doutros, chegados do estranxeiro e do mundo urbano.

A casa contemporánea de tipoloxía arcaica, na que a vivenda se desenvolve na planta superior en tanto as plantas baixa e a do baixocuberta se destinan a actividades agrícolas correspóndese nidiamente coa *casa das agras*, unha solución tipolóxica tradicional descrita xa por Pedro de Llano: “A planta baixa é utilizada para os traballos suxos da agricultura e para os animais, cando todavía existen, e a planta superior para a vivenda”²².

Doutra parte, o esquema organizativo máis frecuente entre as vivendas rupturistas, aquel no que os espazos domésticos se distribúen ao longo dun corredor central, antóllasenos unha solución tan elemental que algúns autores, como por exemplo Lorenzo Fonseca e Alberto Saldarriaga non dubidan en cualificalo como un “arquetipo arquitectónico de la cultura humana”²³.

Un caso singular é o daqueles edificios nos que o programa residencial se multiplica. A este respecto podemos encontrar dúas posíbeis casuísticas. Unha propia das áreas costeiras de forte atractivo turístico nas que durante a tempada de verán unha parte da casa, de programa completo, arréndase aos visitantes. Outro caso, moi estendido, é aquel no que o edificio de programa múltiple alberga baixo o mesmo teito varios subgrupos da mesma familia.

A resolución deste programa plurifamiliar faise, en xeral, de acordo con solucións formais semellantes ás dos edificios en altura.

22. LLANO CABADO, P. de. *Arquitectura popular en Galicia*, 1981-1983.

23. FONSECA MARTÍNEZ, L. e SALDARRIAGA ROA, A. *La arquitectura de la vivienda rural en Colombia. Summarios*, n. 65/66, p. 47.

Consideracións sobre as tipoloxías residenciais

As múltiples variacións do programa doméstico, e máis tamén a ambigüidade que en moitos casos presenta este, son consecuencia da súa complexidade e mesmo da indefinición do corpo social ao que serven, como veremos a continuación.

Se no período arcaico o campesiño tras a experiencia migratoria seguía vinculado ao sector agrario, o retornado do período rupturista ha consumir o abandono da actividade agraria, de xeito que vai ter no agro unicamente o seu lugar de residencia.

Na etapa rupturista, cando a maioría dos promotores das vivendas fluían entre o modo de vida rural e o urbano, a casa aparece como único valor seguro. Así pois o edificio debe deixar varias posibilidades de utilización para garantir o hipotético cambio de modo de vida. De aí a liberación da planta terrea, utilizábel como comercio, como explotación agrícola ou como segunda vivenda, destinada ao fillo que casando “na casa” vai coidar dos pais na súa velez.

Moi diferente é a actitude do emigrante dos anos noventa, quen vai ter no agro unicamente un lugar de residencia e de reunión familiar tras dunha dilatada vida na emigración. Nesta orde de cousas cómpre salientar que agora o mundo non urbano vai acusar o asentamento de individuos non orixinarios del debido á aparición de fenómenos de segunda residencia, da expansión do turismo e mesmo da implantación de hábitos novidosos como os dos “commuters”, que desenvolven permanentemente movementos pendulares entre o seu lugar de residencia e o de traballo.

Neste caso a vivenda tórnase en lugar confortábel, espacioso, dotado dos máis avanzados e sofisticados equipamentos do momento.

A casa permanece pechada e sen uso durante grande parte do traxecto migratorio. Veciños ou familiares non emigrados manteñen a propiedade a cambio de certos aproveitamentos. Na imaxe, dunha casa en Pedrouzos, O Pino, o xardín da vivenda do expatriado alimenta a unhas ovellas en ausencia deste.

Conclusións

A construción de vivendas na Galicia rural na década dos 60 e nos primeiros anos dos 70 estará protagonizada case exclusivamente polos emigrantes retornados. Para esta empresa utilizaranse esquemas organizativos e funcionais moi próximos aos das arquitecturas vernáculas. Eran os seus promotores homes e mulleres que voltaban ao seu solar natal con algúns aforros tras dun breve e intenso episodio migratorio que non lle brindara a ocasión de integrarse na sociedade receptora. Tras o seu retorno retomarían, en xeral, as actividades agrícolas anteriores ao traxecto migratorio.

Nun segundo momento, que abarca as décadas dos setenta e dos oitenta, a casa que se levanta no rural é verdadeiramente novidosa. Non xa polo seu grande tamaño e exuberante decoración senón polo seu renovado esquema organizativo, do que desaparecen as dependencias de uso agrícola. Sendo máis dilatada a traxectoria migratoria que a dos emigrados do período precedente estes individuos teñen maior capacidade económica e un meirande apego á cultura urbana, aspectos ambos que plasmarán nas arquitecturas que constrúen.

Quen se radica na Galicia rural dos noventa encontra nela un meirande repertorio de referencias, materializado en novas arquitecturas institucionais e nun parque residencial amplísimo. Por outra parte o adestramento que xa teñen acadado os pequenos construtores locais fai posíbel aventurar solucións innovadoras. A impresión de desafogo que se desprende destas casas evidencia a bonanza dunhas xentes que acadaron xa unha alta estabilidade laboral na diáspora ou na cidade cercana.

O proxecto

A análise do proceso proxectual da casa contemporánea débemos responder a dúas cuestións clave: a orixe das súas novidosas formas, tan distanciadas das da arquitectura vernácula local e a identidade do proxectista.

Debemos advertir *a priori* que a imaxinación popular e incluso a opinión profesional atribúen o exotismo formal da nova arquitectura residencial levantada no medio rural de Galicia ás contaminacións e préstamos que os seus promotores, maiormente individuos emigrados, tomarían nos lugares de emigración. O certo é que esta opinión rebátese doadamente. A este respecto podemos dicir que resultan mera anécdota os contados casos nos que se recoñece unha importación formal directa. Por outra parte, interrogándonos sobre a identidade do proxectista descubrimos que esta misión recae as máis das veces no construtor ou no propietario da vivenda; individuos sen formación axeitada para este labor, ás veces mesmo sen formación de ningún tipo. No contexto deste estudo atráennos os mecanismos que os referidos axentes empregan para resolver o deseño da vivenda.

Edificio sito en Pedre, Cerdedo. Realizado conforme a un proxecto redactado no Brasil por un arquitecto daquel país.

Procedencia das fontes

Dous mundos en contacto

A orixe das formas da nosa casa rural cando está promovida por individuos emigrados non se encontra nos lugares de destino dos seus promotores. Manexamos para demostrar isto tres liñas argumentais:

1. Retornados da mesma orixe edifican en Galicia vivendas espacial e formalmente diferentes.
2. Arquitecturas espacial e formalmente semellantes non necesariamente se corresponden con autores procedentes dun mesmo destino migratorio.
3. Individuos nunca emigrados constrúen edificios que en nada difiren dos promovidos por emigrados.

Certo é que algúns emigrantes se inspiran directamente en construcións estranxeiras para levantaren os seus edificios e algúns deles mesmo importan os proxectos arquitectónicos. Mais estas circunstancias son moi minoritarias como explicamos seguidamente.

Nesta orde de cousas o sorprendente é que, incluso nos escasos exemplos de edificios nidiamente *forasteiros* por nós localizados, sempre descubrimos interferencias –ora formais, ora funcionais– de sabor local.

A este respecto coincidimos con Rocha-Trindade²⁴ quen estudou o fenómeno de construción de vivendas por emigrantes retornados no Portugal minhoto, afirmando que

os modelos traídos não são importados como tanta vez se diz, são interpretações das arquitecturas eruditas dos países de acolhimento já feitas através de modelos intermédios, de onde elegeram as formas com valor simbólico para eles.

O único certo en todo isto é que a arquitectura da casa rural contemporánea representa a fractura co universo persoal anterior á emigración, unha quebra que, en palabras de Rocha-Trindade²⁵ constitúe

a prova iniciática que é a imigração, símbolo da individualidade do emigrante e da separação irreversível da comunidade mãe.

A escasa magnitude das contaminacións externas de orixe directa ten sido documentada tamén nas terras migratorias do norte de Portugal por Villanova²⁶ quen categoricamente testemuña que

Edifícios que como este imitan os existentes noutros países –neste caso as casas da montaña suíza– son excepcionais.

24. ROCHA-TRINDADE, M.B. *A presença dos ausentes*, p. 9.

25. ROCHA-TRINDADE, M. B.; Op. Cit; p. 11.

26. VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 163.

...a influencia do estranxeiro é diferente en cada casa. A casa do emigrante é un produto nacional onde as referencias estranxeiras ás veces son moi illadas.

Verdadeiramente a vivenda rural contemporánea é un produto galego, pois de aquí son o seu deseñador, o seu usuario e o seu construtor. Tamén aquí son comprados –e ás veces producidos– os materiais cos que se levanta. Por tanto a única compoñente que parece vir directamente do estranxeiro é o capital necesario para o financiamento do edificio.

Procedencia das fontes

Mais, onde están as fontes de inspiración do proxectista?

Unha das máis recorrentes fontes de inspiración citadas polos nosos informantes é a imitación, total ou parcial, dun edificio existente.

Localizar este modelo antóllasenos crucial para determinar os posibles puntos de contacto con outras realidades. Nesta orde de cousas o *edificio modelo* pode emprazarse no lugar de estancia no estranxeiro, nalgún punto do traxecto entre aquel e Galicia, nun lugar desta terra, veciño ou non daquel onde se construíra a casa ou incluso en lugares virtuais, como por exemplo calquera dos difundidos pola televisión ou por publicacións de ampla tirada. De calquera xeito e, sempre de acordo co manifestado polos nosos informantes, de todas as posibles localizacións, as citas máis frecuentes proceden do contorno inmediato do lugar onde se localiza a vivenda.

Comprobamos que non existe unha única fonte xa que as referencias poden chegar a ser parciais na medida en que o emigrado pode incorporar ao seu proxecto edificatorio imaxes fragmentarias de moi diversas procedencias.

Non tendo sido tomada –como viamos– a casa rural contemporánea nin en forma nin en organización da doutras comunidades nin de modelos existentes en Galicia estamos en condicións de afirmar que esta

Casas promovidas na década dos noventa por individuos emigrados en Suíza. Arriba unha en Liñaio, Negreira; abaixo outra en Goente, As Neves.

arquitectura nace, nos máis dos casos, exclusivamente da invención dos seus promotores, quen toman, aquí e aló, os elementos que lle interesan.

Este peculiar proceso de xénese arquitectónica non nos sorprende xa que emparenta cos modos de facer propios das arquitecturas vernáculas, nos que as construcións non son froito dun proxecto senón dun proceso de elección.

Nesta orde de cousas, a aparición e consolidación de modelos arquitectónicos debe verse como a reacción coa que a comunidade e os axentes encargados de darlle forma á casa acoutan a dispersión²⁷ que podería resultar dun proceso en si mesmo individualista.

O autor do proxecto

O deseño da casa rural, que acabamos de identificar cun mero proceso de elección, é unha operación na que aparte do promotor involúcranse outros axentes.

A casa que se constrúe na Galicia rural nos últimos trinta anos é o resultado da complexa superposición dos gustos, desexos e modos de facer dun amplo grupo de actores²⁸ que interveñen, dunha ou outra forma no proceso de definición do edificio. Falamos do proxectista e do construtor mais tamén doutros individuos como o subministrador de materiais de construción ou dos familiares do promotor, encargados de continuar a execución da casa en ausencia do seu propietario cando este está emigrado.

Dos axentes citados dous son os que acaparan, na meirande parte dos casos, a responsabilidade da conformación da casa: o *especialista* e o promotor mesmo.

Quedan aínda por concretar dúas cuestións de certa transcendencia. A primeira refírese á cualificación do que demos en chamar *especialista* e a outra é a determinación da orde de intervención, é dicir, cal dos axentes referidos o fai en primeiro lugar.

27. Así pois cómpre lembrar que na arquitectura popular a ruptura cos modelos establecidos prospera unicamente cando o "tipo" entra en crise. Isto sucede tras, por exemplo, un cambio de cultivos.

28. Con frecuencia referirémonos a eles, abreviadamente, como "o construtor da casa rural".

Dacordo co resultado da nosa pesquisa sobre o terreo, na meirande parte dos casos é o promotor quen intervén de principio, acometendo en solitario a definición do programa da súa vivenda e incluso o deseño da mesma, en tanto que o técnico se encarga de resolver aqueles aspectos burocráticos e tecnolóxicos necesarios para construír o edificio. Así pois a misión deste consistirá esencialmente no cálculo estrutural e na adaptación do proxecto ás diversas normativas de obrigatorio cumprimento.

Respecto da cualificación do técnico, analizaremos a cuestión nas tres diferentes etapas nas que temos dividido a historia da casa rural contemporánea xa que detectamos diferentes situacións en cada unha delas tal e como indicamos agora.

En termos xerais o especialista que máis reiteradamente aparece referido polos nosos informantes como responsábel do deseño da casa contemporánea no medio rural é o arquitecto técnico, se ben constatamos a intervención doutros axentes con capacitación profesional do máis diverso.

Na casa do período arcaico é no construtor sobre quen recae maioritariamente a responsabilidade da realización do proxecto técnico da vivenda. No período seguinte –o rupturista– a intervención do construtor na materialización do proxecto do edificio pasa a un segundo plano en beneficio dun axente novo no mundo rural –o arquitecto técnico– quen comeza a ocuparse agora desta misión. Andando o tempo o arquitecto de grau medio farase maioritariamente con este tipo de encomendas, se ben terá que compartilas cun recién chegado, o arquitecto superior.

Nunha relación rigorosa debemos incluír no listado de técnicos encargados do proxecto da casa contemporánea a peritos e funcionarios de calquera rama, empregados en industrias relacionadas coa edificación (subministradores, ferrallistas, axentes da propiedade inmobiliaria, empregados da banca, etc.) e tamén a delineantes e mesmo a profesores de ensino medio.

Como denominador común os especialistas non profesionais controlan ferramentas rudimentarias de deseño, baseadas no dimensionado de

espazos e na súa elemental organización, contando para a completa realización do proxecto arquitectónico e a súa legalización administrativa coa colaboración de técnicos superiores legalmente habilitados.

A progresiva especialización no proceso de deseño é consecuencia da xeneralización entre os concellos rurais do sofisticado entramado administrativo secundario á edificación²⁹ e tamén da profesionalización do propio sector da construción naquel ámbito.

O técnico no proceso de proxecto

O proxectista, unha novidade na vivenda rural

O proceso de construción da casa foi tradicionalmente unha operación reservada para o promotor da vivenda, quen se auxiliaba nesta misión polos seus parentes e veciños. Este modo de operar que explicaremos con detalle noutro lugar acusará unha fonda transformación no derradeiro terzo do século XX. Neste momento a execución material da vivenda deixará de ser unha competencia exclusiva do grupo familiar para pasar a ser acometida por individuos especificamente dedicados a esta fin. A forte inercia que presentan os costumes tradicionais explicaría a interferencia que na Galicia rural actual se dá entre ambos sistemas construtivos. Isto é que aínda intervindo un deseñador e mais un construtor profesional³⁰, o promotor resérvase para si as derradeiras decisións e mesmo o remate final da edificación.

Xustifícase así a resistencia do promotor da vivenda a abandonar o deseño do novo fogar en mans de terceiros aínda que estes sexan especialistas.

Na Galicia rural contemporánea asistimos á progresiva diferenciación das profesións dos axentes que interveñen na xénese e construción do edificio. Este fenómeno é común ás sociedades rurais en proceso de acelerada transformación e del dannos noticia Rapoport³¹ e González Claverán³², suxeríndonos que a arquitectura así producida debe ser denomi-

29. Alguns deles son: concesión da licenza de obras, existencia de proxecto técnico redactado por técnico capacitado previo á execución das obras, plan de seguridade no traballo, cédula de primeira ocupación, etc.

30. Unha empresa especializada realiza aquelas partes do edificio de maior dificultade ou especialización (cimentación, estrutura e cuberta) en tanto as restantes fases da construción seguen a ser acometidas, en moitos casos, en réxime de autoconstrución tal e como explicaremos no lugar oportuno.

31. RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*, p. 143.

nada vernácula preindustrial, no canto de popular. Estaríamos pois diante dun novo sistema cultural no que a poboación rural entra en dependencia dunha asesoría técnica externa.

A elección do proxectista

A elección do técnico –fannos saber os nosos informantes– con frecuencia aparece ligada á actividade que este desempeña na administración local³³.

A razón disto nace das propias circunstancias vitais do promotor emigrado. Isto é, o veciño transterrado debido precisamente ao seu arredamento físico descoñece a burocracia relacionada coa construción da vivenda. Sentírase particularmente incapaz nese inextricábel e sempre desfavorábel mundo no que á lentitude dos trámites burocráticos únese a falta de persoal durante o período de vacacións que é cando o emigrante está presente na súa terra. Neste contexto o promotor ve no técnico, máis que ao autor do proxecto, a un mediador para a concesión dos permisos e a resolución das obrigas administrativas.

Outra vía para a elección do técnico autor do proxecto diríxese directamente cara aos responsábeis do trazado das casas das persoas do contorno do promotor: veciños, amigos ou familia.

Sexa a que for a vía de asignación da encomenda profesional, constatamos que un reducido grupo de proxectistas copa en solitario a responsabilidade do deseño das edificacións dun determinado ámbito territorial. Disto dedúcese que a actividade do deseñador require da confianza da comunidade.

As relacións promotor-técnico

As relacións que o promotor establece con quen se encargará do deseño da súa vivenda son singulares cando aquel está emigrado. A este respecto os nosos informantes emigrados refiren maioritariamente o mantemento de relacións –xa telefónicas, xa epistolares– cos seus proxectistas

32. GONZÁLEZ CLAVERÁN. "Conceptualización de la vivienda rural y la calidad de vida en los asentamientos rurales en América". *Primer Seminario Iberoamericano de vivienda rural y calidad de vida en los asentamientos rurales*, p. 54.

33. Neste contexto resultan correntes as estratexias de proveito tecidas por técnicos próximos ás institucións, esquivando as limitacións que a lexislación pon no seu exercicio profesional.

desde os lugares de emigración para atender tanto ás distintas fases da realización do proxecto como ás de execución da obra.

A relación que se tece entre o proxectista e o propietario quedará condicionada polo estreito control que este pretende sobre o proceso de deseño, tal e como temos referido anteriormente.

O maior ou menor grao de intervención do promotor no proxecto permítenos identificar distintos tipos de promotores. A este respecto as tipoloxías do promotor da Galicia rural coinciden nidiamente coas descritas por Villanova³⁴ para o Portugal rural e incluso coas que Boyd³⁵ identifica na Australia profunda.

Así son descritos os distintos tipos de promotores da vivenda rural en Portugal

1. Os que dependen enteiramente da intervención do técnico.
2. Os que buscan suxerencias (outras diferentes ás do seu contorno) e un coñecemento das normas e mecanismos burocráticos en vigor.
3. Os que saben moi ben o que queren mais necesitan técnicos unicamente para converter o proxecto idealizado en viábel.

e así os australianos

... En primeiro termo temos a aqueles que saben o que queren e están a consultar cun arquitecto unicamente porque cren que os planos a escala son necesarios e non coñecen outro camiño para adquirilos. En segundo lugar están aqueles que saben o que queren mais cren que o arquitecto poderá engadir “toques artísticos”, tal e como soen dicir. En terceiro lugar, aqueles que chegan sen prexuízos e tiran proveito de seren mangoneados por un home resolto e experimentado.

O tipo de cliente non determina o carácter final da casa se o arquitecto foi tanto un inepto ou extremadamente autosuficiente, aínda que moitos arquitectos inclínanse por temperar a súa aproximación coa asimilación do tipo de casa que o cliente espera.

En termos xerais comprobamos que o coñecemento que o construtor da vivenda rural ten das competencias profesionais é moi difuso, fundán-

34. VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 84.

35. BOYD, R. *Australia's home: its origins, builders and occupiers*, p. 133.

36. VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 85.

sez de saídas profesionais para os arquitectos no ámbito urbano xunto coa proletarización da profesión fan atractivo o rural para un importante grupo deles. Sen embargo a chegada destes técnicos non se ten traducido aínda nun cambio significativo nos procedementos tradicionais de deseño dos edificios e de xestión das obras tal e como apuntan Brandão³⁸ e nós mesmos³⁹ en investigacións precedentes a esta.

A resistencia da sociedade rural contemporánea diante do arquitecto queda moi acertadamente retratada nestas palabras de Brandão⁴⁰:

O arquitecto recém radicado na provincia ou executando para lá o seu traballo, defronta não só a hostilidade dos agentes locais ligados à construção, capciosos do seu “saber” e poder (enriquecidos, construtores, comerciantes, desenhadores e técnicos, fiscais e autarcas) como a hostilidade da própria estrutura jurídica e institucional que o enquadra e ainda a dificuldade de imposição de uma linguagem mínima comum. Quem já experimentou, sabe que esta dificuldade vai até ao domínio da palavras, das mais elementares para o acto, como “projecto”, “desenho”, “planta”, “moderno”, “bonito”, “forte”, “bom”.

Así pois a non integración do arquitecto no medio rural deviría do seu carácter de intrusión foránea. E non nos referimos a unha mera cuestión de presenza física xa que a inadaptación está presente tamén entre os arquitectos nativos. Trataríase dunha integración intelectual. Explícanos isto o arquitecto luso José Carlos Portugal⁴¹ residente en Trás-os-Montes, unha rexión portuguesa dominada pola emigración onde o arquitecto é visto polos seus paisanos como unha “intrusión forzosa”. Dínolo así:

Trabalho na região de Trás-os-Montes..., sangria..., emigração..., falta de investimento público. Falta um modelo de referencia. Toda a legislação é imposta: planeamento, etc. Estas figuras estão impostas socialmente...

O arquitecto é expresión desta vontade desconexa.

O arquitecto é visto como sospeitoso...

38. BRANDÃO, P. “O eclipse da arquitectura sem arquitectos”. *Jornal dos Arquitectos*, n. 1/2, p. 7.

39. LIZANCOS MORA, P. “Arquitectos novos, clientes novos, casas novas...”. *Obradoiro*, n. 25.

40. BRANDÃO, P. Op. cit, p. 7.

41. PORTUGAL, J. C. “O contexto social como condicionante da arquitectura”. *I Encontro de Arquitectos Galegos e Portugueses*, 1995, Santiago de Compostela.

Proxecto arquitectónico e valores plásticos da edificación

A opinión máis estendida ve na actuación do arquitecto no medio rural –por pasiva ou por activa– a responsabilidade da baixa calidade estética das arquitecturas residenciais que se levantaron neste último terzo de século nese ámbito. Non querendo ser nós quen axuicemos a actuación dos nosos compañeiros de profesión traemos aquí, unha vez máis, a opinión do arquitecto portugués Brandão⁴², quen ve a estes profesionais “...demasiado enfeudados às noções de quantidade, perdem o pé frente ao concepto de qualidade, que escapa à sua formação. Contentam se em tornar o projecto administrativamente viável”.

Certamente na práctica cotiá a intervención do arquitecto –como temos comprobado– só en moi contadas ocasións tradúcese en arquitecturas de alta calidade. E unha vez máis non o dicimos nós. Neste caso falamos coa voz autorizada de Nuno Portas⁴³.

O urbanista portugués responsabiliza os arquitectos do seu país da degradación urbanística que lle afecta ao medio rural daquela terra, empregando no seu discurso argumentos que teñen clara e directa translación a Galicia

...A sociedade ben pensante e mais as corporações profissionais fixeron das [construcións] “clandestinas” e das [casas] “francesas” o seu absceso de fixación da mala calidade arquitectónica, deixando crer que os dous terzos restantes da construción realizada en todas partes do país serían perfectas sen esas cubertas negras, sen as fiestras de aluminio ou os azulexos brillantes que degradan as cidades e mais o campo portugués. Este xuízo é subxectivamente inxusto e obxectivamente ilusorio: a oferta inmobiliaria e a construción legal, feita por profesionais conforme aos regulamentos públicos, non constitúe a alternativa de “sentido común” e de “bo gusto” que se podería esperar.

[...]

...a urbanización recente, dominante no país é, en xeral, moi banal e de

42. BRANDÃO, P. Op. cit. p. 7.

43. PORTAS, N. Prefacio. En *Maisons de rêve au Portugal*, p. 9.

mala calidade; as excepcións debidas a algúns autores de recoñecido éxito, glorificados nas obras de arquitectura estranxeiras, non chegan xamais a ser adoptadas polos promotores públicos ou privados.

Pechamos este capítulo con palabras australianas⁴⁴ que malia a súa distancia teñen tamén na nosa terra un axeitado lugar á hora de explicar a realidade do traballo profesional de moitos deseñadores titulados.

Ducias de arquitectos legalmente titulados, en todos os estados e en todas as xeracións non tiveron capacidade real, interese ou habilidade no deseño creativo. En efecto, simplemente traduciron o que era esencialmente o propio proxecto do propietario a termos que un construtor puidese comprender. Tamén actuaron, a miúdo con honestidade, como axentes dos propietarios nas súas operacións cos construtores e supervisaron a edificación. Eles non influíron no curso da moda popular; foron instrumentos dela.

O proceso de proxecto da vivenda rural

A aproximación proxectual á vivenda iníciase a partir das plantas do edificio debuxadas⁴⁵ cun amoblamento estándar a escala 1:50.

Estes debuxos non van máis aló da mera versión gráfica dos requirimentos que o promotor lle ten feito chegar ao proxectista, ás veces mesmo de forma gráfica, tal e como veremos máis adiante. Sobre estas plantas o promotor e o proxectista axustan o programa ao orzamento dispoñíbel e ás prescricións indicadas polas distintas normativas, fundamentalmente a ordenanza urbanística local e o decreto que regula as condicións de habitabilidade da vivenda.

Unha vez aceptados os planos das plantas o cliente autoriza a redacción do proxecto. Na fase do traballo profesional que agora se abre a intervención do propietario é case sempre nula. Con frecuencia isto é debido a que o promotor emigrante xa ten retornado ao seu lugar de residencia no estranxeiro.

44. BOYD, R. *Australia's home: its origins, builders and occupiers*, p. 125.

45. A autoría e intencións destes primeiros debuxos merecen atención específica e unha detida descrición. Por esta razón dedícase un capítulo aparte.

A repetitividade literal prodúcese cando entre os promotores veciños existe un forte vínculo. Soe buscar a optimización de esforzos económicos e a minimización do risco. De arriba a abaixo, vivendas en Cruces, Sobrado; Filgueiras, As Neves e Quintá de Lor, Quiroga.

No proceso proxectual descrito, a imaxe da nova edificación é unha cuestión secundaria que pouco interesa nin ao promotor nin ao proxectista. De feito resulta frecuente que os alzados do edificio, o plano de cuberta e mesmo a preceptiva sección do edificio se realicen cando a documentación técnica está moi avanzada. Mais ninguén se preocupa por isto xa que todas partes se saben coñecedoras dos principios básicos a aplicar: a forma axústase a unhas referencias comúns e aos medios dispoñíbeis, sen esforzos estéticos ou estilísticos, xa que as edificacións deben executarse do xeito máis simple e directo dos posíbeis.

O procedemento descrito está baseado na confianza mtua que se dispensan as partes intervinientes na construción xa que, como nos advirte Rapoport⁴⁶, este modo de operar “sólo puede suceder en una sociedad ligada a la tradición, donde los cambios que tienen lugar ocurren dentro de una estructura de una herencia común dada y una jerarquía de valores reflejada en los tipos de edificios”.

Un posíbel efecto secundario deste modo de facer é a uniformación –espacial e funcional– do produto arquitectónico. A este respecto comprobamos que tal consecuencia non se dá na vivenda da Galicia rural actual. Todo o máis que encontramos é a repetición literal e puntual dalgúns exemplares baixo a petición do promotor da vivenda. Tal é o caso, por exemplo, de grupos de individuos que desexan levantar unha mesma vivenda para simplificar trámites, xestións, e mesmo para non competir formalmente entre eles.

Definida esta excepción queremos facer constar que a vivenda rural é, ante todo, un produto persoal por expreso desexo do seu promotor. Contrasta este afán coa realidade construída, na que se detecta o efecto da seriación, como consecuencia da repetitividade en respostas sen risco e asumidas co mínimo esforzo. Tal e como nos di Brandão⁴⁷, trátase dun

... jogo de repetição que certamente não é absoluto (ninguém quer a casa igual à do vizinho) mas que reproduz sempre um modelo base. É o espaço dos catálogos que tem por suporte o registo visual comparativo, em que cada nova cópia está em condições de funcionar

46. RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*; p. 15.

47. BRANDÃO, P. “O eclipse da arquitectura sem arquitectos”. *Jornal dos Arquitectos*, n. 1/2, p. 7.

novamente como modelo. A serialidade nem se relaciona com uma racionalizaç o do proceso construtivo.   mero resultado de v cuo.

E chegados aquí debemos precisar o concepto de *modelo*, que no mundo rural –e nisto Galicia non é unha excepción– non ten presenza física xa que se trata dunha construcción mental, dun conxunto de códigos que son utilizados para producir os espécimes individuais. Rapoport⁴⁸ br ndanos un magnífico exemplo para ilustrar isto que dicimos

... cuando un profesional construye una granja para un campesino, ambos conocen el tipo en cuestión, la forma o el modelo, y hasta los materiales. Queda por determinar lo específico –las exigencias de la familia, el tamaño (que depende de la riqueza) y la relación con el sitio y el microclima–. Como ambos están de acuerdo en lo que quieren, hay, en efecto, un modelo que se ajusta y se adapta durante el proceso.

Conclusiones

A análise do procedemento proxectual, das súas influencias, dos seus actores e das circunstancias que rodean as accións de concepción da casa tennos permitido identificar os axentes e as forzas que interve nen no proxecto. Aparelladores, delineantes, peritos, arquitectos e xentes de variada profesión aparecen nesta fase xunto co promotor, a súa familia e mesmo os seus veciños, involucrados nun proceso de deseño que na maior parte dos casos non conclúe deica o remate da obra.

Descubrimos tamén algunhas das vías polas que as ideas arquitectónicas chegan ao mundo rural da Galicia contemporánea. Desta maneira imaxes da televisión ou de edificios de aquí e de al , súmanse nun proceso complexo no que a ambigüidade e a dúbida, propias de xentes de vida sometida a unha alta incerteza t rnanse en forzas esenciais.

Diante da estendida opinión que ve nas arquitecturas levantadas polos emigrantes retornados en Galicia a reproducción de formas foráneas –importadas consciente ou inconscientemente– non temos encontra-

48. RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*; p. 14.

do ningún indicio sólido que nos avale tal afirmación. Moi ao contrario, resultan excepcionais os casos nos que os promotores manifestan ter importado o proxecto ou reproducido directamente arquitecturas estranxeiras.

A operación de deseño da casa ten coñecido distintos actores. Nos primeiros tempos, aló pola década dos sesenta, esta responsabilidade correspondíalle ao construtor da casa. Posteriormente esta misión foi asumida por axentes con preparación técnica, aparelladores e arquitectos, se ben os primeiros son os que acaparan a meirande parte dos encargos profesionais.

Aínda así a intervención do promotor da vivenda no proceso de deseño é primordial en todos os casos, sendo este quen maioritariamente inicia e pecha o proceso.

Os requirimentos dos emigrantes verbo do técnico limítanse á resolución daqueles aspectos descoñecidos por eles, fundamentalmente dos ámbitos tecnolóxico e administrativo do proxecto, xa que os promotores considéranse capaces de aturar as eventuais dificultades derivadas da execución material propiamente dita.

A ejecución

Longtemps je t'ai construite, ô maison!
 A chaque souvenir je transportais des pierres
 Du rivage au sommet de tes murs
 Et je voyais, chaume couvé par les saisons
 Ton toi changeant comme la mer
 Danser sus le fond de nuages
 Auxquels il mêlait ses fumées
 Maison de vent demeure qu'un souffle effaçait⁴⁹

Louis Guillaume⁵⁰
A casa do vento

As transformacións que no derradeiro terzo do século XX lle interesarán ao mundo rural galego tamén incidirán nos procedementos tradicionais de construción de vivendas de forma que ningunha das tres compoñentes principais desta industria –man de obra, materiais e tecnoloxía– quedarán indemnes diante do proceso de modernización.

Como queira que esta renovación é recente –de feito pode estimarse que é un proceso aínda activo– resulta frecuente a convivencia de prácticas tradicionais con outras nidiamente contemporáneas.

Demostraremos en que medida a vivenda rural de hoxe é consecuencia dun proceso de construción que participa tanto do mundo arcaico, de base agraria, como do contemporáneo, de raizame industrializada.

A construción no mundo rural tradicional

De entrada debemos avisar da sofisticación –en termos relativos– que acadou a construción civil no mundo rural tradicional. Enfrontándonos á opinión dominante, afeita a minusvalorar a capacidade tecnolóxica da cultura agraria, recoñecemos unha industria –a construción civil–

49. ¡Canto tempo levo construíndote, ou casa! / En cada lembranza transportaba pedras / Do pé ao cumo dos teus muros / E vía, palla curada polas estacións / O teu tellado cambiante como o mar / Danzando sobre o fondo de nubes / Ás que se mesturaba o fume / Casa de vento, morada que un sopro esvaía.

50. Citado por Bachelard en *La poética del espacio*, p. 86.

capaz de resolver todas as necesidades edilicias da comunidade labrega cun abano de recursos limitado aos que a natureza puña a disposición do construtor na contorna da obra.

No mundo agrario tradicional os saberes necesarios para edificar e manter a vivenda propia formaban parte da bagaxe cultural individual de xeito que o conxunto do campesiñado era posuidor –por herdanza– de coñecementos básicos de construción. De entre estes campesiños algúns poucos dispuñan dunha formación máis ampla e de maiores habilidades. Estes *especialistas* encargáranse dos labores máis complexos da construción, actuando de forma máis ou menos profesional cando eran requiridos, reservándose a súa intervención para as escasas pezas destacadas: igrexas e outras arquitecturas relixiosas, pazos e casas grandes. Así pois, a profesionalización –que non a sofisticación– da construción era escasa.

Sendo pois a autoconstrución regra xeral no mundo rural tradicional, illado e autóctono, a perfección construtiva da arquitectura vernácula, que aínda nos impresiona, debe ser vista como resultado dun proceso experimental de ensaio e transformación a longo, longuíssimo prazo no que se depuraron formas e foron afinadas solucións construtivas. Tamén é obxecto da nosa atención a ritualidade que acompañaba a construción da casa rural.

Nesta orde de cousas a colocación do ramo e o albaroque eran celebracións que referendaban o carácter social do acto edificatorio.

Debemos destacar que aínda sendo o alzado da casa unha cuestión de incumbencia familiar, a comunidade veciñal implicábase na edificación realizando algún tipo de contribución.

Esta práctica de auxilio social que en Galicia recibe a denominación de *axuda* era frecuente nas culturas rurais de base agrícola, como nos ten explicado Rapoport⁵¹, quen ve aquí “no sólo una ayuda para solucionar labores complejas sino también [un acto que] tiene implicaciones sociales”.

As *axudas* fannos referir, unha vez máis ao arraigado carácter auto-suficiente das comunidades labregas, quen por medio deste mecanismo

51. RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*, p. 143.

resolven necesidades individuais demandantes de grande esforzo tal por exemplo a semente e recollida de certas colleitas (patacas, millo, centeo, trigo e herba), a construción da casa ou a do hórreo e asuntos semellantes⁵².

A modo de ilustración complementaria traemos aquí –da man de Elsa López³– a descrición das *gallogas*, denominación que reciben as *axudas* no mundo rural canario

Al hablar de arquitectura rural de El Tablado se hace necesario hacer mención de uno de los rituales de construcción que la tradición de las gentes de este lugar conserva todavía vigente. Lo mismo cuando se pone la losa que cuando se construye una cubierta inclinada, “cubrir” la casa es el momento más importante de su edificación, restauración o modificación. El vecindario ayuda a realizar la obra y esta ayuda se hace con carácter de trueque, organizando una *galloga* (reunión de campesinos que se juntan para ayudarse recíprocamente). El dueño del trabajo obsequia a los reunidos dándoles comida y bebida gratuita ese día. Las prestaciones, que son de carácter gratuito, comprometen a los campesinos entre sí.

A recesión do mundo agrario tradicional vaille afectar ás institucións populares de auxilio social, tal e como explicaremos máis adiante.

52. A este respecto temos ampla información en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, n. 99; adicado monograficamente ao estudo das “axudas” e mais en Fernández de Rota y Monter, J. A. “Identidad y recreación histórica en Galicia”, en *Antropología de los pueblos del norte de España*, p. 66, quen describe así as *axudas*:

“...A maior parte delas tiña lugar cando se levaban a cabo os máis importantes labores agrícolas periódicos [...] a semente das patacas, a cavada dos montes, a sega da herba seca, a sega do cereal de fouciña, a malla, o esquilmo das ovellas, a esfollo do maízo, a matanza do porco, a tasca e fía do liño (ou da la). Neste capítulo hai que engadir diversas obras domésticas ou comunais que esixen en determinados intres do esforzo cooperativo tales coma facer unha casa ou un alpendre, amañar os camiños, pías ou regos, muíños, pontes, etc.”

53. LÓPEZ RODRÍGUEZ, E. “Arquitectura y espacio canario”, *Arquitectura popular en España: actas das xornadas*, 1-5 decembro 1987, p. 100.

A renovación da industria da construción na Galicia rural

A crise do mundo agrario tradicional

Abriamos este capítulo traendo á memoria a fonda crise que sacudiu e sacode o mundo rural tradicional galego desde os inicios da década dos sesenta e poñámola en relación coa liquidación de modos de facer seculares na industria da construción vernácula.

Aínda non sendo este o lugar axeitado para facer unha análise das transformacións de todo tipo que sacudiron o mundo rural galaico nese tempo, nin moito menos das razóns que as provocaron, convén, a fin de situar o noso traballo no seu xusto medio, describir sucintamente o que isto foi. Para isto amparámonos no traballo realizado por Pedro de Llano⁵⁴.

Quere este arquitecto ver no serodio e desordenado proceso de industrialización iniciado na década dos sesenta e “carente da máis mínima intención planificadora” a razón primeira da “evolución do medio rural e os seus arcaicos modos de produción”. Isto desde o seu punto de vista “implicará unha importante reformulación dos sistemas de cultivo, transformación e comercialización, propios da sociedade agraria”.

O abandono dos materiais de construción vernáculos

O desmantelamento do mundo rural tradicional tense levado por diante, no tocante á industria da construción autóctona, toda a estrutura produtiva tradicional, o que inclúe os aparatos organizativo, tecnolóxico e mesmo a loxística de aprovisionamento de materias primas e materiais elaborados.

O devalar do mundo rural tradicional, entendido este no máis amplo sentido, arrastrou consigo pautas de conduta, oficios tradicionais, cultivos, explotacións mineiras, aproveitamentos enerxéticos e mil compoñentes máis daquela cultura secular.

A modo de exemplo traemos aquí dous casos reais por nós coñecidos. En primeiro lugar expomos os efectos sobre a industria da construción derivados da desatención das fragas e dos montes. No segundo caso faremos isto mesmo a partir do abandono das barreiras e dos caleiros.

Na imaxe superior, carro de madeira polas rúas de Ourense. Na inferior, transporte de area, extraída na praia de Barrañán, Arteixo, con destino á industria da construción. A primeira imaxe data de 1928 e a segunda de 1956 sendo autora da primeira Ruth M. Anderson e da segunda Ramón Dimas.

54. LLANO CABADO, P. de. *Arquitectura popular en Galicia: razón e construción*. p. 189.

CONSECUENCIAS NA INDUSTRIA DA CONSTRUCIÓN DO ABANDONO DOS BOSQUES AUTÓCTONOS

Oficio tradicional afectado: Carpinteiro.

Materiais tradicionais afectados: Madeiras.

Actividades tradicionais afectadas: Corta, seca e curado da madeira. Mantenza dos bosques. Carpintaría.

Efectos no medio: Os bosques de frondosas quedan ao abeiro do lume e das cortas abusivas; posterior reforestación con especies alóctonas de alto rendemento. Cambios no biótomo.

Efectos na edificación: Desaparición das madeiras tradicionais do mercado substituídas por outras importadas de África ou América (jatobá, calabó, elondo, sapelli, okume...). Irupeición de materiais novos: aluminio ou PVC (xerado nun proceso industrial agresivo co medio).

Consecuencias na industria da construción do abandono das actividades extractivas tradicionais (barro e cal)

Oficio tradicional afectado: Albanel.

Materiais tradicionais afectados: Cal e barro.

Actividades tradicionais afectadas: Extracción de barro e cal, queimado do cal, produción de tellas e ladrillos.

Efectos no medio: Abandono dos xacementos de barro e cal. Deixa de cortarse leña, por tanto abandónase o bosque.

Efectos na edificación: Deixan de utilizarse morteiros bastardos no encintado de fábricas de pedra e a tella nas cubertas. Os primeiros son substituídos por morteiros de cemento non axeitados contra a humidade. As cubricións faranse cun material novo: o fibrocemento.

A desaparición dos materiais de construción tradicionais será impulsada pola vertixinosa introdución dos de orixe industrial. Estes en apenas dúas xeracións acadarán tal rango de naturalidade que farán esquecer o uso e incluso a lóxica interna dos que foran utilizados durante séculos. Este proceso, pendente de estudo en Galicia, non podemos aquí máis que apuntalo.

Novos materiais, novas formas

A utilización de materiais novos repentinamente chegados ao mundo rural desencadeará tensións e incertezas non sempre ben resoltas. Falamos de dúas cuestións transcendentais: por unha banda os efectos espaciais e por outra os meramente tecnolóxicos derivados en ambos casos da inestábel lóxica que a carencia de memoria na comunidade vai lle dar aos materiais recién chegados.

No referente aos efectos formais secundarios á implantación de novos materiais de construción sabemos –xa que esta é unha lei arquitectónica universal– que as novidades renovan as formas e tamén que, utilizadas ao xeito ancestral, provocan caricaturas. Desde o punto de vista tecnolóxico advertimos que os cambios na industria da construción collerán aos seus actores sen o adestramento axeitado, utilizando produtos e máquinas que precisarían dunha aprendizaxe e adestramento previo. A confluencia dos motivos antes expostos derivará na produción de linguaxes primarias e elementais, expresión do aforro de esforzo e da busca de solucións económicas e simples. A mediocre calidade visual e construtiva que presentan estas edificacións será tamén consecuencia do que acabamos de dicir e que coincide con Pulín⁵⁵, quen ve na falta de tradición a razón desta degradación

...mientras las arquitecturas populares preindustriales, con una continuidad de materiales y funciones, tuvieron una depuración de siglos, las arquitecturas populares industriales carecen de tradición y de modelos. La urgencia económica no ha permitido una depura-

Grupo de emigrados galegos –orixinais de Muros e Carnota– traballando na construción (totalmente industrializada) dunha casa en Newark, New Jersey, EE. UU. Abril de 1996.

55. PULÍN MORENO, F. "Arquitectura popular y revolución industrial". *Arquitectura popular en España: actas das xornadas*. 1-5 decembro 1987, p. 614.

Os actores da construción executan as obras cos materiais que o mercado contemporáneo lle brinda pero coa tecnoloxía de sempre. Nas imaxes, dous detalles tomados de edificacións do ámbito rural do concello de Ferreira de Pantón.

ción estilística, y la facilidad del uso de los elementos ha propiciado la pérdida de los oficios. Oficios que, por otra parte, han ido pasando de la artesanía a la manipulación del material prehecho.

Para rematar coa descrición do panorama actual da industria da construción na Galicia rural cómprenos identificar os materiais utilizados. Comprobamos que os materiais da arquitectura popular contemporánea xa non son os de produción local senón os vendidos por subministradores locais. Esta circunstancia é nai de non poucas tensións e conflitos. Velaí os detectados por Pulín⁵⁶ na comarca salmantina de La Alberca

...la antigua Dirección General de Bellas Artes intentaba obligar a construir con los medios tradicionales, forrando las fachadas del hostigo con madera de castaño, solución tradicional pero de costo prohibitivo para los escasos medios de los habitantes de la zona, que, usando el sentido común, las cubrían con placas de fibrocemento, trabajables, baratas y adquiribles a pocos kilómetros...

O uso dos materiais que o mercado pon a pé de obra nunha sociedade dominada por unha cultura tecnolóxica elemental responde á lóxica substancial ás arquitecturas populares isto é, a utilización dos materiais máis próximos e alcanzábeis. Nisto estamos, outra volta máis, con Pulín cando manifesta

...nada ha cambiado en el paso de la arquitectura preindustrial a la arquitectura industrial, y ello explica fenómenos de cambio de apariencia que, a veces, no se contemplan con la comprensión debida. Hay, sin duda, una presión económica constante que, en el vivir diario, está muy lejos de las pretensiones estéticas o de los principios de un pretendido purismo a espaldas de una realidad social.

En definitiva a transformación do mundo rural veu supor un cambio nas formas de acometer as cuestións relacionadas coa construción da casa. Se no mundo tradicional como deixou dito Rapoport⁵⁷ “no se puede uti-

56. PULÍN MORENO, F. Op. cit.; p. 614.

57. RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*, p. 145.

lizar lo que no está disponible”, no mundo que o substitúe “las cosas se vuelven imposibles en lugar de inevitables”.

A autoconstrución

Explicar a autoconstrución implica sintetizar todo o ámbito da construción de vivendas no mundo rural actual. A autoconstrución resume, entre outras cuestións, os fluxos de capital e de man de obra e tamén o calendario vital do promotor da vivenda.

A práctica da autoconstrución, nacida da máis fonda tradición rural persiste, con matices, viva na Galicia contemporánea xa que aquí a casa continúa a construírse coa axuda da familia, dos veciños e dos amigos contándose coa concorrencia dun contratista para asistencia nos labores máis sofisticados –cimentación, estrutura e cuberta– e dalgúns especialistas: fontaneiro, electricista, calefactor, escaiolista e carpinteiro.

Algúns autores queren ver na autoconstrución a oportunidade final que o individuo ten para controlar e tomar decisións sobre a que vai ser a súa vivenda. Isto é o que ao respecto nos indica a profesora Souza⁵⁸

En moitos casos o emigrante é auxiliado polos seus achegados (muller e fillos): parentes ou veciños aos que lles paga con diñeiro negro. Este tipo de práctica permite reducir considerabelmente os gastos en man de obra e, por tanto, o custo da edificación, e tamén conseguir exactamente o que se desexa a pé de obra. Non esquezamos que o emigrante aceptou, ás veces, un proxecto que non lle satisfacía por completo.

Para a descrición do método de construción valémonos do documento que en 1978 publicou Manolo Gallego⁵⁹. Polo seu alto interese e plena vixencia permitímonos reproducilo aquí na súa integridade

O proceso construtivo soise realizar sen empresa especializada. Normalmente, o propietario e usuario, con axuda da familia e veci-

Na década dos setenta o mercado pon a disposición de quen pretende construír a súa casa unha vastísima gama de materiais. Esta oferta contrasta coa exigiñidade da que se valía o construtor vernáculo deica aquel intre, que se ve agora incitado ao consumo compulsivo de formas e cores. Na imaxe: pavimentos no interior dunha casa na Adina, Sanxenxo, promovida en 1979 por un retornado de Francia.

58. SOUZA, C.: “Habitat: Mode d’expression et Simbole Social des Emigrés Portugais”. *Sociedade e Territorio*, n. 8, p. 58.

59. GALLEGO JORRETO, J. M. “O medio rural”. *Obradoiro*, n. 1, p. 8-17.

Impulsado por un fondo sentido economicista o construtor popular nunca revestiu materiais que puideran ser utilizados espidos. Na arquitectura popular contemporánea mantense este criterio. Arriba, unha casoupa en Chaguazoso, Vilariño de Conso (Foto J. Rodríguez), mostra as súas fábricas desnudas. Abaixo unha casa de Santa Uxía de Setados, As Neves amosa sen revestir o paramento dunha das súas fachadas.

ños en aportacións colectivas de man de obra, vai realizando a súa casa, nos seus tempos libres. El enténdese co pequeno taller de carpintería de aluminio, existentes en grande profusión e espallados polo medio rural. A estrutura encarrégase directamente, sen cálculo para as dimensións de vigas e pilares, ao almacén que a dá despezada. Este proceso baséase na frecuencia con que un veciño, ou ben o propietario —éste é o caso máis normal—, traballa no sector da construción. Cando non acontece este caso, o traballo encarrégase a pequenas empresas familiares, que se van especializando xa nas técnicas usuais, a obra realízase coa dirección do propietario e, en moitas ocasións, coa súa axuda manual.

Este proceso esixe unha certa lentitude e periodicidade nos traballos, o que, unido ao irregular das aportacións económicas, leva a que a vivenda se comence a habitar antes do seu remate total. Deixando normalmente o exterior —as pinturas, cores, aplacados— a decisións posteriores.

A autoconstrución é un proceder que foi máis frecuente do que é. A práctica da autoconstrución no levantamento da vivenda rural —ausente das estatísticas oficiais— pode adiviñarse indirectamente na lectura⁶⁰ das análises publicadas sobre a profesionalidade no sector da construción. As cifras, dadas a coñecer pola Consellaría de Ordenación do Territorio e Obras Públicas⁶¹ da Xunta de Galicia, son o resultado dunha mostraxe realizada en obras de grande magnitude (aquelas que empregan a máis de 50 obreiros). Estes número falan por si sós. En ausencia doutros datos referidos a empresas menores podemos supor, sen temor a errar, que a realidade será manifestamente peor que a aquí descrita.

60. Ver cadro 1.

61. *Estudio Sobre la Estructura del Sector de la Construcción en Galicia* [1994].

Autoconstrución versus construción profesionalizada

O derradeiro tercio do século XX traerá, dunha maneira máis ou menos intensa, a profesionalización da actividade edificatoria no mundo rural.

Agora o individuo que precisa unha vivenda, tendo a necesidade de residir no estranxeiro na procura dos recursos económicos necesarios para realizala, vaise ver forzadamente obrigado a ceder en terceiros a outrora íntima e persoal misión do alzado da casa.

Aínda así o modo de facer peculiar do sistema tradicional, baseado na autoconstrución co auxilio da intervención puntual do especialista, conservará como veremos, unha forte inercia. Isto explicaría as continuas idas e voltas que o emigrado realiza desde o lugar de estadía migratoria. Idas e voltas que se xustifican na medida en que son ocasións aproveitadas para impulsar xunto con achegados e veciños a execución da casa. Nesta orde de cousas comprobamos que a continuidade⁶² na experiencia profesional dos emigrantes incide na conservación da tradición da autoconstrución.

As transformacións experimentadas polo mundo rural contemporáneo terán notábel incidencia nas compoñentes sociolóxicas da actividade edilicia. Os cambios rexistrados pola industria da construción repercutirán con particular forza sobre o complexo e ricaz sistema das *axudas*, provocando a desaparición dalgunhas delas cando non a súa transformación e desnaturalización.

Nesta liña recolleamos abundantes referencias entre os nosos informantes e incluso na bibliografía. Tal é o que, por exemplo nos describe Xaquín Rodríguez Campos⁶³ referíndose ao *carreto*, unha *axuda* consistente no traslado de pedra e madeira desde o monte deica o pé da casa en construción dun veciño “Hoxe xa non se fai, desde que as casas se fan con hormigón e ladrillo non serve o carro como medio de transporte perdendo esta *axuda* a súa función notablemente”.

Cadro 1

GUALIFICACIÓN PROFESIONAL NO SECTOR DA CONSTRUCIÓN		
Oficio	Porcentaxe de obras nas que hai déficit de persoal de calidade deste oficio	Porcentaxe de traballadores que non recibiron cursos de formación
Albanel	62,5	85,9
Xeseiro	25	68,4
Encofrador	55,6	72,2
Carpinteiro	59,9	72,7
Ferrallista	58,3	80,7
Electricista	50,3	47,7
Pintor	27,5	67
Solador	38,1	58,2
Peóns	53,3	87,6
Xefe de obra	29,6	32,4

62. A construción civil, segundo as estatísticas oficiais, deu emprego a unha boa parte do colectivo galego emigrado en Europa.

En 1985 estaban ocupados neste subsector un 27% dos emigrados españois en Suíza, segundo datos publicados en: *Panorama de la Emigración Española en Europa*, un traballo de investigación social sobre os emigrantes españois realizado por DATA, SA e finalmente editado polo Ministerio de Trabajo y Seguridad Social en 1986.

63. RODRÍGUEZ CAMPOS, X. “As ‘axudas’ como mecanismo adaptativo dunha sociedade campesiña en transformación”. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, n. 99, p. 269.

No vello sistema a abundancia de man de obra resultaba imprescindible para sacar adiante unha obra. Na imaxe da dereita canteiros e peóns afánanse para levantar unha casa na década dos vinte. Na obra representada abaixo, datada na década dos noventa, tres individuos e pequena maquinaria abondan para edificar unha casa. Ambas imaxes corresponden ao concello de Abadín.

A liquidación das *axudas* débese en parte a algo que xa se apunta na cita que acabamos de presentar. Isto é, unha vez máis, ao devalar da cultura campesiña, que todo o arrastra na súa transformación imparábel. Naturalmente outros factores tamén teñen contribuído ao proceso de perda ou alteración dos costumes vernáculos, tal como a involución demográfica que deixa sen brazos novos o agro, e tamén a capitalización do mundo rural que monetizará as relacións humanas.

A crise das *axudas* é ben expresiva do que acontece no mundo rural galego actual. Aquí van as atinadas verbas de José Antonio Durán⁶⁴ ao respecto

El alzado de la casa nueva, en efecto, es el símbolo ritual de aquella demolición. No sólo por quienes en ella intervienen, no sólo por la señalada ausencia de multitudes en movimiento, como antaño puestas a la construcción de aquella casa de piedra. Es que alzar la vieja casa era señal de vitalidad comunitaria, razón por la que aparece siempre cargada de derechos y de obligaciones recíprocas, cuya epifanía revelaba, precisamente, la ayuda y cooperación a su levantamiento (como la fiesta, plena de traca y alegría, de su remate). Hoy tanto el acto de construirla, como el posterior de habitarla, es una aventura personal, señal de éxito en lejanas tierras, ruptura con la creencia antigua, tan entrañada en las gentes campesinas de casi todo el mundo, de que la suntuosidad, como la riqueza, son cosa en cierto sentido del demonio, algo imposible de lograr por caminos normales.

O prazo de execución

Cuestión de tempo

A construción da vivenda rural contemporánea é as máis das veces un proceso que se dilata extraordinariamente no tempo. Isto sucede con independencia da modalidade do procedemento construtivo aplicado: autoconstrución, construción profesional ou sistema mixto.

Apúntase como razón primeira desta ralentización, por veces verdadeira discontinuidade, os efectos dun peculiar sistema de financiamento, baseado na achega, tamén discontinua, de recursos económicos. A este respecto o prazo que os nosos informantes empregaron maioritariamente para rematar as obras das súas casas é de cinco anos, se ben este refírese ao remate das obras maiores do edificio xa que as menores, por exemplo a pintura, a metalistería e o completo amoblamento poden demorarse aínda máis. Nestas circunstancias a vivenda soe ocuparse e incluso habitarse aínda antes do seu remate final.

A maior ou menor dilación na execución das obras depende da intensidade do proceso autoconstrutor. De feito cando a duración dos traballos supera os dous anos case sempre é debido a que o emigrante participa activamente na construción. Pola contra, as casas levantadas en prazos moi breves xeralmente foron realizadas enteiramente por contratistas.

Os efectos visuais do que acabamos de explicar maniféstanse con rotundidade no medio rural do noso país, abundante en edificios que presentando o aspecto de estar a medio construír non mostran indicios de actividade recente.

Esta circunstancia, por ser un dos efectos máis visíbeis dos producidos por estas arquitecturas, ten sido obxecto da atención de todos aqueles que se achegaron á nosa realidade actual. Traemos aquí como exemplo, o manifestado polo escritor Manuel Rivas quen no seu ensaio novelado *Toxos e flores*⁶⁵ pon en ollos dun recién chegado a Galicia o seguinte relato:

...unha das primeiras cousas que me sorprendeu despois da miña aterrxaxe en Galicia. Polas beiras das estradas, non en demasía coidadas como correspondería á natural beleza do país, topei con grande número de casas a medio facer. Non, non era o caso que os albaneis fixeran un alto circunstancial, senón que, segundo puideron comprobar máis tarde, moitas destas curiosas construcións semellantes a palafitos levaban así meses e ata anos, a medio facer, con cimentos, tellados, placas e columnas, estruturas baldeiras, con esqueleto pero sen corpo e alma. Contáronme que moitas desas casas inacabadas eran de emigrantes ou de xentes que soñaron e non puideron, ou doutras

A prolongación no tempo das obras da casa obriga en non poucas ocasións a habitar o edificio antes do seu remate final. Arriba: salón dunha vivenda nas Pontes; abaixo: o exterior dunha casa -xa habitada- en Adelan, Alfoz.

64. DURÁN, J.A. *Crónicas-4. Conflictos de hoy, historias románticas y diarios modernos.*

65. RIVAS, M. *Toxos e flores*, p. 71.

Estructuras de casas mostrando procesos construtivos detidos no tempo. Imaxe obtida en Margaride, Silleda.

que paseniño, ladrillo a ladrillo, ían enfiando o seu fogar futuro. Sexa como for, aquelas espidas construcións acadaron para min, co paso do tempo o sentido dunha metáfora global.

Hai tamén outra razón que xustifica a prolongación dos traballos de execución da casa rural. Sabido é que no mundo agrario tradicional a casa labrega era reconstruída e readaptada continuamente. Deste xeito, por ser a vivenda rural galega un organismo acumulativo, a súa arquitectura nacía inconclusa posto que desde o momento da súa concepción xa se pensaba no seu crecemento e transformación nun proceso sen límites temporais.

De acordo coas informacións que Fernández de Rota e Irimia Fernández⁶⁶ nos presentan no seu estudo sobre a evolución da casa labrega no leste da provincia da Coruña, o carácter acumulativo que tiña a nosa casa vernácula pervive deica hoxe como un dos moitos trazos arcaizantes que esta presenta.

Execución e financiamento

A condición de transterrado determinará unha singular forma de financiamento, baseada no irregular —en cantidade e prazo— das súas achegas, que se realizan co ritmo que impón a capacidade de aforro familiar. Nesta orde de cousas os nosos informantes fannos saber que raramente recorren a fontes externas para o financiamento das súas vivendas. Comprobamos que este peculiar modo de financiamento resulta frecuente entre o común dos promotores de vivendas na Galicia rural contemporánea. Podemos ver nisto a expresión da inestabilidade vital do emigrante que se limita a executar a obra que pode pagar. En consecuencia, desde esta lóxica resulta comprensíbel o fraccionamento da execución da obra en unidades que se correspondan coa capacidade económica familiar.

Das numerosas voces que tentaron e tentan explicar esta peculiaridade traemos aquí a de quen fora arquitecto da Deputación de Ourense

66. FERNÁNDEZ DE ROTA, J. A., IRIMIA FERNÁNDEZ, M. P. *Los protagonistas de la economía básica: la vanguardia ganadera y la casa en el este de la provincia de A Coruña*, p. 210.

67. ALEX REILEN, A. "Medios prácticos para la mejora de la vivienda rural". *Congreso Agrícola de Galicia* [1944].

emigrantes e xestora das pensións das clases pasivas máis que en operacións crediticias.

Queremos ver tamén neste peculiar modo de financiamento unha das razóns que estarían detrás da forte querencia que en xeral manifiestan os promotores do mundo rural en xeral e de entre eles máis acusadamente os emigrados, pola casa que están construíndo, sentimento que en xeral parece estar máis a flor de pel que entre outros individuos. Baseámonos para afirmar isto na abundancia entre os nosos informantes de continuas referencias ao esforzo que custou esta ou aqueloutra parte da casa e á facilidade con que as distintas fases da edificación son postas en relación con determinados episodios vitais do emigrante⁶⁹.

Algúns autores van máis aló, querendo ver nesta vía de financiamento o desencadeante da resistencia que ofrecen estes promotores a calquera tipo de control. Nuno Portas⁷⁰ dío claramente “...estes construtores que mobilizan todos os seus esforzos e invisten os aforros (en ocasións, diñeiro negro) aceptan malamente que os regulamentos lles imponñan modas e gustos”.

Conclusións

A casa do retornado, un edificio que pretende distanciarse da vivenda vernácula preindustrial aínda executándose de acordo con procedementos construtivos contemporáneos, arrastra hábitos e procedementos propios da cultura preindustrial.

Tres síntomas evidencian isto que dicimos. O primeiro é a intervención directa do promotor no proceso de construción, o segundo, que sexan utilizados os materiais dispoñíbeis no contorno inmediato do edificio. A dilación no tempo da execución das obras é o derradeiro deles.

Noutra orde de cousas, a utilización de materiais, man de obra e accesorios demóstrase aleatoria, xa que a súa escolla pode terse visto afectada por factores do máis diverso, algúns deles tan potentes como

69. Un exemplo: J. A., de Marín, emigrado nunha plataforma petrolífera norueguesa contounos –no contexto dunha ampla conversa– que “a vida na plataforma era moi dura pero gañar gañei moitos cuartos, amais non tiña gastos [...] botei alá dous anos e levoumos o casco da casa”.

70. PORTAS, N. Prefacio de *Maisons de Rêve...*, p. 1.

os de orde cultural (cambios nos gustos, irrupción de modas...) ou por factores económicos (variación repentina da capacidade económica do promotor, variacións na apreciación dun determinado material...). A chegada ao mercado da construción da Galicia rural de materiais novos, aplicados sen o necesario coñecemento das súas características nin destreza no oficio determinan unha execución de baixa calidade material.

A economía da obra, baseada en achegas irregulares en cantidade e periodicidade, agacha unha lóxica que a converte na única posíbel para xentes en situación de mobilidade vital e profesional. Nesta orde de cousas, a fragmentación das fases da obra que se corresponde co método de financiamento que acabamos de expor brinda a oportunidade para o promotor, os seus familiares e amigos participaren activamente na execución da obra, de acordo cos seus desexos por controlar a vivenda que están construíndo.

Primeira fase dun *soño* en Pereiras, Mos.

O uso da casa

A casa labrega vernácula organizábase en tres sectores funcionais diferenciados, correspondentes aos animais, á facenda e ás persoas. A organización destas áreas funcionais e o seu acomodo nos espazos que compunían a casa—entendida aquí como unidade de produción agraria—realizábase de maneira que se conseguía un aproveitamento máximo dos espazos.

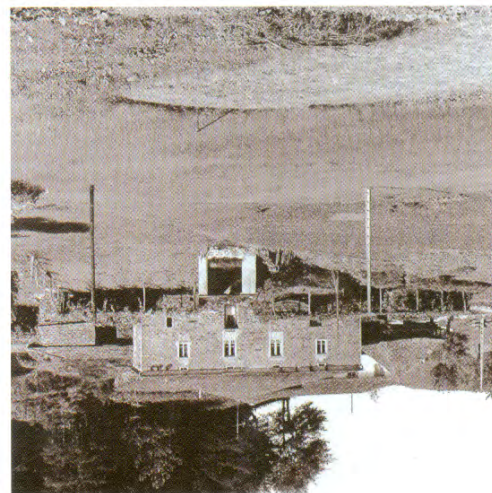
Organización funcional da casa tradicional

Será un dos obxectivos do noso traballo determinar o alcance real da referida transformación funcional da casa rural no derradeiro terzo do século XX, comprobando, no seu caso, que trazos sobreviven do vello mundo agrario e como interaccionan coas novas intrusionas.

A vivenda rural tradicional, ademais de soporte residencial, érao da empresa familiar agraria e todo nela parecía estar disposto para este fin. A este respecto o programa da casa rural contemporánea acusará, como veremos, o abandono da actividade agraria tras da experiencia migratoria.

As estatísticas oficiais dan conta desta realidade: a maioría dos galgos emigrados abandonan a súa actividade profesional de orixe—agraria—, instalándose noutros sectores produtivos, principalmente no terciario (comercio, hostalaría) ou no industrial (construción, mecánica do automóbil e da maquinaria agrícola).

A mudanza do perfil sociolaboral do individuo é unha das máis coñecidas e estudadas secuelas das migracións. Aos efectos da conformación da casa vivenda esta circunstancia antilláse nos como elemento determinante.

A casa compúñase de diversas construcións. Foto J. Rodríguez, tomada de Llano: *Razón e construción...*

A casa compúñase de diversas construcións. Foto J. Rodríguez, tomada de Llano: *Razón e construción...*

A mudanza do perfil sociolaboral do individuo é unha das máis coñecidas e estudadas secuelas das migracións. Aos efectos da conformación da casa vivenda esta circunstancia antóllasenos como elemento determinante.

As estatísticas oficiais dan conta desta realidade: a maioría dos galegos emigrados abandonan a súa actividade profesional de orixe –a agraria–, instalándose noutros sectores produtivos, principalmente no terciario (comercio, hostalaría) ou no industrial (construción, mecánica do automóbil e da maquinaria agrícola).

A vivenda rural tradicional, ademais de soporte residencial, érao da empresa familiar agraria e todo nela parecía estar disposto para este fin. A este respecto o programa da casa rural contemporánea acusará, como veremos, o abandono da actividade agraria tras da experiencia migratoria.

Será un dos obxectivos do noso traballo determinar o alcance real da referida transformación funcional da casa rural no derradeiro terzo do século XX, comprobando, no seu caso, que trazos sobreviven dos do vello mundo agrario e como interaccionan coas novas intrusionas.

Organización funcional da casa tradicional

A casa labrega vernácula organizábase en tres sectores funcionais diferenciados, correspondentes aos animais, á facenda e ás persoas. A organización destas áreas funcionais e o seu acomodo nos espazos que compúñan a casa –entendida aquí como unidade de produción agraria– rea-

lizábase de acordo con criterios de estricta racionalidade. A casa devíña así nunha sorte de *máquina de habitar/producir* na que todas as funcións e usuarios estaban perfectamente coordinados e organizados.

Así pois o coñecemento das funcións fundamentais da casa labrega –estabulación do gando, dormitorio familiar e preparación dos alimentos (con utilidades derivadas de calefacción e conservación dos produtos alimenticios)– non se pode considerar completo sen a detallada descrición das interconexións⁷¹ entre unhas e outras funcións e a súa imbricación cos diferentes espazos domésticos.

Outro elemento que explica a funcionalidade da casa labrega tradicional é o lume que, sempre activo, mantiña viva a casa. O lume quecendo suave mais continuamente o grande pote possibilitaba a cocción dos comestíbeis para os moradores humanos e animais da *casa* en tanto os fumes e vapores da combustión espallándose libremente pola cociña e dependencias próximas favorecían o curado e a conservación dos alimentos⁷² almacenados.

En torno ao fogar, único foco calorífico da vivenda, emprazábanse os asentos –escanos– nos que se desenvolvía o vivir diario da familia, mesmo a relación cos seus defuntos⁷³ e tamén a convivencia con calquera veciño que se achegara, que sempre encontraba a porta aberta “deica a cociña”.

Inmediatos á cociña situábanse os locais onde se estabulaba o gando bovino. Unha membrana de madeira, chamada barra, simplificaba a través de ocos practicábeis a alimentación e atención dos animais.

Cabalos, porcos, ovellas, pitas, pombas e coellos ocupaban dependencias de variada nomenclatura (corte, porcariza, cortello, poleiro, pombal...) e de localización axeitada ás características do animal en cuestión.

A morada humana recollíase nun sector da casa destacado pola súa limpeza⁷⁴ e illamento respecto do ambiente agropecuario. A este fin destinábase a primeira planta, denominada *sobrado*. Aquí tiñan lugar todos os acontecementos simbólicos⁷⁵ da familia –a reprodución, o nacemento e a defunción– de aí que este espazo for preservado de toda contamina-

71. Non querendo ser exhaustivo na enumeración destas relacións traemos aquí, a modo de exemplo, algunhas das máis significativas: os animais situábanse próximos á cociña e á habitación humana de forma que se simplificaba a súa asistencia e vixilancia; os departamentos da facenda segmentábanse en edificacións adxectivas apropiadas para cada finalidade (húmido na adega... seca no celeiro... frío na fresqueira... calor no forno...); as dependencias humanas, necesitadas de máxima privacidade e hixiene dipúñanse no primeiro nivel da casa,... etc.

72. Non existindo electrodomésticos que garantisen a conservación dos alimentos estes eran colocados nos lugares da casa onde se optimizaban as súas capacidades naturais de conservación. Desta maneira cada familia de alimentos –os vexetais (castañas, mazorcas, froitas...), embutidos (xamóns, chourizos, unto...) e lácteos (queixo, manteiga...)– dispúñanse en cadanseu lugar. Os embutidos guindábanse na cambota, sometidos directamente á acción do fume; as castañas estrábanse no aireado e seco caízo; as mazorcas de millo amoreábanse no ventilado hórreo a resguardo dos ratos; as froitas no seco faiado; o queixo na fresqueira...

73. Tradicionalmente críase que as ánimas dos membros falecidos da familia mantiñanse achegadas ao lume do fogar familiar, por tanto se este se apagar as ánimas abandonarían a vivenda.

74. Este é un concepto relativo. Debemos advertir que os estándares que indican a limpeza dun ámbito rural non poden compararse directamente cos propios do sistema cultural urbano.

75. MANDIANES CASTRO, M. “Los espacios femeninos de la casa tradicional gallega”. *Arquitectura Popular en España: actas das Xornadas, 1-5 decembro 1987*, p. 67.

“El sobrado es el comedor de los días de fiesta del pueblo, de bautizos, bodas y entierros y de los días en que la casa hace los trabajos en común; aquí tienen lugar los velatorios de todos los miembros de la casa. Se puede decir que en el sobrado nacen, se casan y mueren todos los de la casa. Los hombres, excepto para dormir, sólo entran al sobrado con la gente de fuera; sólo las mujeres entran a cualquier hora para limpiar y arreglar, sólo ellas conocen todos los rincones y saben dónde está cada cosa”.

ción exterior, vetándose o seu acceso a todas as persoas alleas ao círculo familiar.

Nas contadas dependencias do sobrado dispúñase o escaso mobiliario da vivenda: unhas arcas para gardar a roupa, quizais unha mesa, algunhas cadeiras achegadas ás paredes e camas (en número sempre escaso, de forma que en cada unha delas debían durmir varios individuos). Pechábase o programa da casa labrega con toda unha constelación de dependencias complementarias, localizadas en construcións adxectivas e especializadas cada unha delas nos amplos cometidos da explotación agrícola. Desta maneira nunca faltan na casa labrega que o precisa un lugar onde almacenar a colleita e os trebellos de labranza (celeiro, hórreo, adega, palleiro...) e tampouco os locais que soportan o desenvolvemento de tarefas complementarias da actividade agraria (alpendre, carpintaría, alboio, lagar, forno, forxa...).

A vivenda vernácula era xa que logo unha sofisticada máquina que soportaba, como temos dito, outras funcións aparte das meramente residenciais.

Castelao⁷⁶ preséntanola como sede

...dunha institución de dereito consuetudinario, chamada “compañía familiar galega” [onde] a familia labrega traballa, para que o seu fogar sexa o centro dun pequeno mundo económico. O ideal labrego consiste en vivir con fartura e vender o que sobra. [...] E se a necesidade nos bota polo mundo e chegamos a ricos, mandamos diñeiro para convertermos a chouza natal en pazo fachendoso.

Como resume do que levamos dito valémonos, novamente dunha cita de Castelao. Este, no capítulo co que abre a súa novela *Os dous de sempre*⁷⁷, describe así a imaxinaria casa da “Tía Ádega”:

Dentro está todo fregadiño de sábado, co chán estrado de area de mar, ben peneirada. No apousento de recibir loce o sofá de respecto con funda de lenzo crú marcado cunha gran letra bermella bordada a punto de cruz. Na cociña brila unha chocolateira de cobre, e pola

76. CASTELAO. *Sempre en Galiza*, p. 107.

77. CASTELAO. *Os dous de sempre*, p. 11 e ss.

bufarda do vertedeiro óllase sempre o longo pé dunha col que o vento abanea docemente.

O durmidoiro é o *sancta sanctorum* familiar, onde nasceron e morreron os anterros da casa. A vella é a gardadora deste apartamento de nacer e morrer vedado sempre ás olladas profanadoras dos alleos. Alí o mesmo aire ten que entrar a furto. A vella durme no leito en que veu ó mundo: unha cama de buxo retorneado, aburada de silenzos e saudades. A lampariña de aceite asolaga todo nun cheiro morno e misterioso...

A transformación do esquema funcional da casa labrega tradicional

A transformación da casa rural corre paralela coa perda de efectivos no sector agrario. Compróbase que as mutacións habidas no esquema funcional da casa son consecuencia da terciarización que a sociedade rural rexistra nos tres ou catro decenios finais do século. A este respecto a intervención dos emigrantes retornados na concepción e deseño da vivenda aparece como porta para a entrada de forzas que distorsionarán os esquemas funcionais tradicionais xa que se pode establecer unha relación directa entre o abandono da actividade agraria por parte dos emigrados e as referidas mutacións nas súas vivendas. Este proceso é de intensidade crecente no tempo, de maneira que as variacións con respecto dos modelos tradicionais son maiores canto máis nos aproximamos á actualidade.

Debemos advertir, chegados aquí, que ao proceso antes enunciado, exclusivo nun primeiro momento de individuos emigrados, incorporáranse progresivamente persoas afectadas por forzas transculturais desencadeadas na propia Galicia. A este respecto as mudanzas rexistradas na composición da estrutura laboral da poboación sosteñen esta hipótese.

A utilización de bovedillas de poliestireno extrusionado –xeralizada na década dos 90– mellorará as condicións térmicas do baixocuberta tornándoo habitábel.

A variación experimentada polas pautas de utilización do espazo baixocuberta ilustra claramente o proceso de perda das compoñentes agropecuarias do edificio. Este sector destinábase na casa tradicional a almacenar os froitos da colleita, cometido que segue a manterse na primeira das casas contemporáneas, aquela que demos en chamar arcaica.

Este invariante distorsiónase bruscamente cando na década dos setenta se desenvolve a casa rupturista, un edificio no que a cuberta, por quebrarse, inutiliza o espazo situado no seu interior.

As transformacións proseguen na derradeira das vivendas contemporáneas, isto é, na vivenda involucionista, onde reaparece novamente o espazo baixo cuberta aínda que agora destinado a habitación humana⁷⁸.

A renovada funcionalidade da casa rural

A casa contemporánea de tipoloxía arcaica

O distanciamento dos atributos propios do mundo rural na casa vivenda iniciábase a principios da década dos sesenta. A novidade respecto a momentos históricos precedentes radica neste momento na extensión do fenómeno ao conxunto da sociedade. Isto é, se as forzas socioculturais que desencadearon a principios do século XX o nacemento da quinta indiana interesaron a un reducidísimo e elitista grupo, as transformacións agora en curso estenderanse amplamente na sociedade rural, o que sen dúbida é responsabilidade da imposición institucional tanto de ordenanzas hixienistas como de regulamentos de control da edificación.

Estamos, como dicíamos arriba, a inicios da década dos sesenta. Neste momento comezan a chegar á Galicia rural os primeiros retornados do ciclo migratorio contemporáneo. Son individuos que escollerán a aldea natal como lugar de residencia tras a reversión da aventura migra-

78. Facemos notar que estas transformacións espaciais e funcionais están acompañadas de cambios tecnolóxicos. Así por exemplo só a mellora e o dominio das técnicas de illamento térmico poden facer habitábeis os faiados; de igual maneira que a utilización de planchas de fibrocemento fan posíbeis solucións espaciais inviábeis coa tella ou coa lousa.

toria xa que as cidades, carentes aínda do pulo industrial e comercial que se concretará despois da creación dos *Polos de Desenvolvemento*⁷⁹, non atraerán aínda emigración de retorno.

A casa contemporánea nace neste momento e faino cun aceno tímido: a interposición na planta terrea da vella vivenda vernácula dun espazo que a modo de esclusa separará a cociña das cortes.

Deste novo espazo arranxa a escaleira, xeralmente illada no seu propio recinto, dirixíndose cara ao sobrado.

O arredamento do gando respecto do ámbito doméstico –consecuencia da confluencia de normativas hixienistas e das novas necesidades dos usuarios da vivenda campestre– sinala un momento de inflexión de primeira orde na historia da habitación humana en Galicia⁸⁰: a formación da casa contemporánea.

Desencadeada a modernización funcional da vivenda esta tardará en desprenderse do lastre da casa tradicional, de xeito que nos primeiros momentos, cando a sociedade rural aínda mantíña unha forte vinculación coas actividades agrarias, a dependencia formal segue a ser moi alta. Constatamos a manifestación neste momento de dúas primicias de transcendencia. Estas son, por unha banda a creación dunha habitación destinada específica e exclusivamente a estancia e por outra a multiplicación dos dormitorios, que agora son asignados aos moradores da vivenda segundo o seu sexo.

Todo este conxunto de innovacións suxírenos a emerxencia de valores até agora descoñecidos na vida rural. Tales son un incipiente interese polos aspectos representativos da casa e a incorporación da intimidade individual ao conxunto de forzas que van moldear a vivenda.

A casa rupturista

Nun segundo momento, que situamos a mediados da década dos setenta, prodúcese outra forte inflexión⁸¹ no proceso de transformación da casa vivenda, concretándose na aparición da por nós denominada *casa rupturista*.

A planta terrea, xa desvinculada do resto da vivenda, pode destinarse a calquera uso, estea relacionado coas capacidades produtivas do medio –como na casa da imaxe superior– ou non, como no outro exemplo. Arriba, casa en Lueiro, Negreira. Abaixo, outra nunha aldea indeterminada de Boiro. Nesta foto, de Lalo R. Villar, publicada en *El País*, 10-7-1999, a policía decomisa un alixo de 5.000 kg de cocaína.

79. Falamos dos *Polos* de Vigo, A Coruña e Vilagarcía, creados en 1964 e doutras figuras e entidades como a Gran Área de Expansión Industrial de Galicia (GAEIG) e a Sociedad para el Desarrollo Industrial de Galicia (SODIGA).

80. A este respecto pómolo en pé de igualdade co momento rexistrado tres séculos antes cando a consecuencia dos efectos da implantación do millo indiano en Galicia a vivenda terrea devén na casa labrega.

81. A transcendencia do acontecemento é comparábel á acaecida tres séculos atrás, cando a entrada do gando no recinto doméstico.

Mais as novidades rexistradas agora son fundamentalmente de índole formal en tanto que o programa da vivenda vai acusar tan só pequenos axustes. Deles o máis notábel é a decidida e definitiva expulsión do gando do ámbito doméstico.

A ausencia do gando deixará vacante na planta terrea da casa unha vasta superficie. Sobre esta área, con frecuencia aberta ao exterior, será onde se plasmen os maiores cambios de orde funcional na casa deste período. Nun reducido mais significativo número de casos descubrimos que estes locais son destinados á domiciliación dunha industria ou dun comercio, sempre de escala familiar, se ben as máis das veces permanecen vacantes en expectativa de uso. Nisto, unha vez máis, podemos ver a expresión da incerteza do proxecto vital do promotor da casa, que devalando entre os ámbitos rural, industrial e comercial, tardará en concretarse.

Doutra parte temos que facer notar que neste momento entra na casa rural a televisión. Un electrodoméstico que moi axiña resultará determinante na organización da vida doméstica.

A casa involucionista

Aínda asistiremos a un último momento de inflexión na traxectoria evolutiva das características funcionais da casa rural.

Esta vez —estamos xa na década dos noventa— o conxunto de forzas transformadoras da vivenda rural galega desencadearán a aparición da *casa involucionista* que, como xa temos explicado é ostentosa nos seus materiais, volumetricamente aparatosa e funcionalmente complexa.

Sen dúbida esta tardía tipoloxía é consecuencia da prolongación da estadía no estranxeiro do promotor da casa xa que —isto é evidente— aumentan os recursos económicos dos que o individuo dispón e maior é tamén a súa mutación cultural por efecto do dilatado contacto con realidades foráneas.

A máis notábel novidade de orde funcional na casa involucionista é a expulsión das dependencias de uso non residencial do ámbito domésti-

A entrada do automóbil na casa rural provoca non poucas tensións. Na imaxe, curral dunha vivenda tradicional en Adá, Taboada. Abaixo, casa no Incio.

co. Deste xeito, pasando o edificio a estar adicado en exclusiva á habitación humana, esvaécese definitivamente o tradicional concepto da *casa* como sede da empresa familiar.

Temos que dar noticia ademais da incorporación⁸² dun novo actor –ás veces con papel protagonista– no espazo doméstico. Este é o automóbil, que agora se apropiará, estacionado, do espazo anteriormente ocupado polas dependencias produtivas, o que non deixa de resultar fortemente simbólico.

A posta en valor da área estancial maniféstase na frecuencia con que é organizada en distintos ambientes e incluso na subdivisión en recintos de menor superficie destinados nos máis dos casos á visualización da televisión e ao estudio.

Por outra banda a reafirmación dos estándares de intimidade provocará a fragmentación da área de durmir en varias habitacións, agora individuais para cada membro da familia. Neste contexto non resulta infrecuente que incluso algúns destes dormitorios dispoñan de cuartos de baño privados.

Novas tecnoloxías da construción e cambios de uso na casa

A xeralización a partir da década dos setenta do uso dos armazóns estruturais a base de pórticos de formigón armado posibilitará unha liberdade distributiva irrealizábel sobre a ríxida estrutura de muros de carga da casa vernácula. Desvincular a distribución do edificio respecto da estrutura que o soporta vai permitir algo até agora insólito na casa rural: a combinación de habitacións de moi distintos tamaños, dimensionadas e proporcionadas de acordo coas necesidades específicas de cada local.

Desta maneira poden ser incorporados ao esquema distributivo da casa grandes dependencias, por exemplo garaxes ou amplos comedores

82. O vehículo particular comezouse a integrar na vivenda rural na década dos oitenta. Nos noventa esta intrusión pode darse por xeralizada.

A estrutura porticada permite a apertura de ocos en fachada de moi diversa forma e dimensión e mesmo a liberación da planta. Esta circunstancia é particularmente apreciada polo construtor da casa rupturista. Arriba, casa en Vilariño, Cambados; no centro, outra en San Xusto, Coristanco e abaixo a outra en Foxados, Curtis.

xunto a pezas moi reducidas como despensas ou aseos. Non debemos esquecer ademais que este tipo de estrutura permite unha novidade no seu momento revolucionaria: a planta terrea diáfana. Outra das posibilidades que abre a utilización deste tipo de estruturas é a de permitir a apertura de ocos para portas e ventás en calquera punto dos alzados, coas dimensións e formas que o promotor considera axeitadas a cada local.

Permanencias arcaicas na casa rural contemporánea

O proceso evolutivo seguido pola casa rural no derradeiro terzo do século XX, que ten a súa plasmación na consecutiva aparición das tres tipoloxías aquí citadas, resúmese na progresiva redución das áreas de uso agrícola en beneficio doutras, destinadas a usos até hai pouco inexistentes no mundo rural.

Compróbase que as casas dos dous primeiros períodos citados permanecen maioritariamente ligadas ás actividades socioeconómicas propias do mundo agrario, circunstancia que se mitiga até a súa desaparición nas edificacións máis recentes. En todo caso sempre podemos ler e identificar o desencontro que se produce entre os dous sistemas culturais diferentes, o rural e o urbano, plasmándose en situacións ambiguas que propiciarán a aparición de duplicidades na casa, tal e como explicamos a continuación.

Duplicidades para dous mundos en contacto

Das ambigüidades que detectamos na vivenda rural contemporánea queremos destacar por resultar especialmente expresivas do desencontro entre os mundos rural e urbano ás de orde funcional.

Falamos da presenza no mesmo edificio de espazos, pautas de com-

portamento, maquinaria e accesorios asociados aos referidos usos, pertencentes aos dous sistemas culturais que se xustapoñen na Galicia rural contemporánea.

Estas duplicidades recoñecémolas tanto nas formas de usar os espazos, como na multiplicación dos accesos á vivenda e incluso na organización das circulacións interiores do edificio.

Tratando de explicar o que levamos dito vémonos impulsados a comezar pola cociña, xa que é o lugar da casa onde as duplicidades acadan a súa máxima expresión.

Nesta orde de cousas chama a atención o elevado número de casos nos que nunha mesma vivenda detectamos dúas cociñas emprazadas en cadanseu local propio.

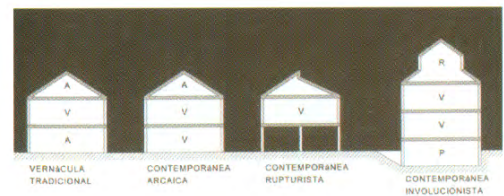
Esta particularidade explícase na medida en que cada unha das referidas cociñas atende a pautas de uso [usuarios asistentes, cerimonial asociado, momento de uso, tipo de alimento consumido, etc.] específico.

Comprobamos que, en xeral, ámbalas cociñas emprázanse en lugares distantes da casa. Unha delas sitúase na planta terrea, dispoñendo frecuentemente dun acceso directo ó exterior en tanto a segunda localízase no piso primeiro, nun punto inmediato á zona vivideira.

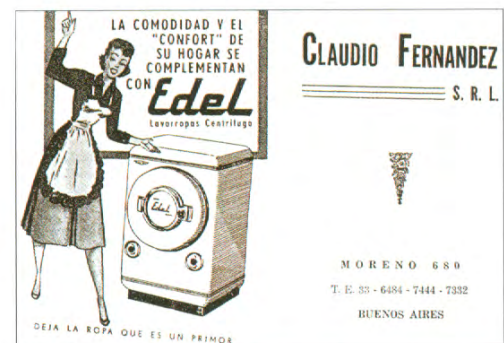
Diferentes son tamén os combustibles que queiman nos seus respectivos fogares xa que si o da planta terrea consume leña o outro utiliza o gas⁸³ butano.

Pero máis alá da anécdota e da inmediata referencia á crecente sofisticación tecnolóxica da vivenda o que acabamos de describir móstranos as diferentes formas de uso posibles na casa.

A da planta terrea é unha cociña con vocación estancial ó xeito da tradicional. Os bancos e o mesado contínuo aquí omnipresentes fálannos da xuntanza distendida cos veciños quen, como sempre, seguen encontrando aquí o paso franco “deica a cociña”. Diferente é o uso da súa homónima da planta superior. O amoblamento a base de cadeiras en torno a unha mesa describe un escenario destinado principalmente á inxesta de alimentos.

Os cambios no uso dos espazos da vivenda contemporánea aprécianse elocuentemente na sección da casa. Neste gráfico represéntanse as seccións ideais da casa vernácula tradicional e as dos tres tipos de casa contemporánea por nós descritos. Lenda do gráfico: A: espazos de uso agrícola; V: espazos vivideiros; R: espazos de reserva; P: estacionamento e adegas.

A emigración descubrialle aos nosos paisanos os electrodomésticos. Na imaxe, anuncio inserido na revista *Galicia Emigrante* do Centro Gallego de Bos Aires, en 1956.

83. Incluso en casas que dispoñen dunha única dependencia destinada a cociña temos comprobado que, con moita frecuencia, dispóñense fogóns de diversos combustibles.

A multiplicidade de combustíbeis, a utilización da cocíña como estancia, o seu completo equipamento e a presenza da televisión quedan patentes nas imaxes que aquí se presentan. De arriba a abaixo e de esquerda a dereita, cocíñas de casas en Cambre; A Peroxa, Coles; Seselle, Ares; Presqueiras, Forcarei; Vilamaior, Sarria e A Régoa, Cedeira.

A este respecto debemos facer notar que en moitas ocasións a cocíña vinculada á zona vivideira utilízase no día a día, estando destinada a preparar unha dieta centrada na fritura dos alimentos, en tanto que a cocíña da planta terrea resérvase para as cocións vaporosas e olorosas, maiormente vinculadas á comensalidade ritual. Característica común a ambas é a de compaxinar, con máis ou menos intensidade, a función estancial coa da preparación e consumo dos alimentos. A naturalidade coa que a televisión –unha ferramenta de aproveitamento do ocio– aparece masivamente nas cocíñas da casa contemporánea confirma o carácter estancial desta peza.

O coidado do enxoval doméstico e a almacenaxe e conservación de alimentos son outras das funcións da casa que con frecuencia mostran duplicidades como as xa referidas na cocíña. No primeiro caso, lavadoras sofisticadas –ás veces traídas polos emigrados desde os seus países de destino– conviven co vello pilón. Da mesma maneira a secadora electrónica non elimina o ouseado solar e o tendido no arame.

A conservación dos alimentos tenlle sido asignada na casa contemporánea ao arcón conxelador. Este electrodoméstico desprazou os procedementos tradicionais de conservación alimentaria. Aínda así os embutidos e certos friames resgárdanse preferentemente dentro da cambota dunha lareira. Quero salientar que boa parte das lareiras por nós recoñecidas foron construídas para atender este único fin.

A análise das formas de resolución dos elementos de comunicación vertical na casa rural contemporánea tamén nos revela as tensións deri-

vadas do encontro entre dous ámbitos culturais diferentes e as incertezas vitais dos usuarios da casa.

A multiplicación dos puntos de acceso á vivenda –cuestión polo demais sempre presente na vivenda rural contemporánea– entendémosa derivada das xerarquías de uso propias da casa labrega tradicional. A este teor o establecemento dunha separación entre actividades suxas e limpas resultaba indispensable na casa vernácula, dado que nela os animais ocupaban un lugar dentro dos muros do fogar. Para a nosa sorpresa, temos comprobado que este concepto mantense na vivenda rural contemporánea malia non albergar animais. Tamén na casa rural do Portugal contemporáneo, segundo noticia de Villanova⁸⁴, verifícase esta cuestión.

A entrada principal –non quere dicir isto que sexa a máis utilizada– ábrese a un pequeno recibidor que, enlazando co corredor e no seu caso coas escaleiras, conduce ás diferentes habitacións da casa. Outra porta dispónse na cociña. Esta, na meirande parte das ocasións, resulta ser a máis utilizada e ten a consideración de entrada suxa. Outras entradas ábreanse nos locais de uso non residencial. Unha destas portas sempre é de grande dimensión, capaz de permitir o paso dun vehículo ou de maquinaria agrícola, incluso nas casas que carecen destes artefactos.

As comunicacións verticais

Non existe unha solución única para comunicar verticalmente os distintos niveis da casa contemporánea. As solucións empregadas son:

- Unha única escaleira, exterior.
- Unha única escaleira, interior.
- Dúas escaleiras, unha exterior e outra interior.
- Ningunha escaleira (a topografía do terreo permite a comunicación sen escaleira).

O lavado desenvólvese tradicionalmente en instalacións colectivas, afastadas da vivenda. Na foto superior reproducéase unha escena propia do vello mundo rural. Abaixo, o seu equivalente contemporáneo, agora no ámbito da vivenda unifamiliar. Aquí conviven a pía tradicional, a lavadora eléctrica e o tendal exterior. Corresponde a unha casa en Cornazo, Vilagarcía de Arousa.

A multiplicación do número de entradas é unha constante nas casas contemporáneas de calquera tipoloxía. Casa no Corbillón, Cambados.

84. VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 40.

A escaleira exterior pode acadar grande sofisticación e incluso multiplicarse. A necesidade de protexela provoca solucións moitas veces arriscadas. A singularidade da escaleira pode vir tamén da súa posición e dimensión. A escaleira interior soe illarse do resto do edificio, o que provoca a aparición do portal, unha dependencia propia dos edificios plurifamiliares. Incluso a escaleira interior é obxecto da atención e o esforzo económico. Nas imaxes, de esquerda a dereita e de arriba a abaixo, casas en Sobrado de Trives, A Pobra de Trives; Bugallido, Ames; Vitriz, Melide; Amoeiro; Cerceda, Taboada; Tremeo, Vilagarcía; Sarria; As Pontes.

Compróbase que a localización da escaleira na casa está directamente relacionada cos usos e a organización interna que para esta se prevén.

Así por exemplo, a disposición da escaleira no exterior do edificio respondería ao desexo de liberar a planta baixa de todo obstáculo que impida a libre utilización deste amplo espazo, aínda a costa das disfuncionalidades que esta decisión poida provocar nos usuarios e que motivará, en non poucos casos, a súa cubrición *a posteriori* ou incluso a abertura doutra escaleira interior. As múltiples formas³⁵ que pode adoptar a escaleira dinnos ben claramente que os desexos e a imaxinación do usuario son as responsábeis do coidadoso deseño desta peza.

Podemos afirmar que a escaleira exterior, xunto cos acabamentos das fachadas, son a grande oportunidade que o promotor da vivenda ten para personalizala. A este respecto non nos sorprende que a disposición da varanda da escaleira sexa, con frecuencia, a derradeira acción que o promotor realiza na súa vivenda.

A disposición dunha escaleira interior non reflicte necesariamente certeza respecto do uso final do edificio onde se sitúa a vivenda. De feito, en xeral, a escaleira interior será albergada dentro dun local propio –incluso pode ser pechada con portas en ambos os extremos do seu percorrido–, o que pode facilitar a doada segregación funcional da edificación.

Temos que indicar aquí que o ascensor é unha instalación altamente infrecuente na casa emprazada no rural. Incluso nos edificios de varias plantas, con división horizontal da propiedade. Isto é comprensíbel na medida en que esta é unha instalación custosa, que esixe moi alta especialización. No desenvolvemento do noso traballo de campo temos confirmado a presenza dun elevador tan só nunha vivenda e esta circunstancia deuse porque un dos seus moradores era minusválido.

A casa como seguro de vida

Na vivenda tradicional a polifuncionalidade dos espazos facilitaba as transformacións de uso, e no seu caso o crecemento ou decrecemento da casa adaptándose ás necesidades dos seus usuarios. A vivenda contemporánea –en calquera das súas tres tipoloxías– vai manter esta capacidade, que se demostra idónea para familias instaladas en sistemas de vida incertos.

Así pois a necesidade de contar cunha reserva⁸⁶ espacial xustificará a disposición na nova vivenda de espazos sen uso previamente definido. Este escenario é visto polo usuario como unha situación transitoria á espera da concreción das indefinidas necesidades do promotor, case sempre dirixidas cara á resolución das necesidades residenciais dalgún dos membros da familia.

O deseño e a posición da escaleira respecto do resto do edificio son obxecto da atención coidadosa do usuario.
Casa na Adina, Sanxenxo.

85. Temos rexistrado todos os deseños posibles da escaleira exterior, dos que aquí facemos unha clasificación:
- Posición respecto do edificio: na fachada principal, nun lateral, centrada, excéntrica, adosada, separada ou incluída no perímetro edificado.
 - Forma de acometer o edificio: perpendiculares á fachada, paralelas, mixtas.
 - Traza: rectilíneas, curvas, mixtas, zanca única, zanca múltiple.
86. A meirande parte dos nosos informantes referíronse a estes espazos como reservas espaciais para dispor o aloxamento dalgún membro do grupo familiar necesitado de vivenda. Habitualmente algún dos fillos establecece aquí o seu fogar.

Os acabamentos exteriores e a metalistería respontan a decisións finais que o promotor se reserva para si. Casa en Cumbraos, Sobrado dos Monxes.

Organizar a vida doméstica O programa de necesidades

Outra das innovacións da casa contemporánea é que por vez primeira a vivenda estrutúrase en base a un programa definido antes da súa construción. A este teor o contraste co modo de facer tradicional é absoluto, posto que a organización da casa vernácula era un asunto que nunca entraba en discusión, moi ao contrario do ocorrido na vivenda contemporánea, onde a concreción do programa de necesidades é obxecto de grande atención e mesmo de acendido debate previo ao inicio das obras.

No programa da vivenda actual cada dependencia aparecerá asignada a un uso específico, predeterminado e único, coa salvedade da cociña, que segue conservando o seu carácter multifuncional de sempre e das dependencias que por definición vanse manter en expectativa de uso. A este respecto debemos recordar que en xeral os espazos que conformaban a vivenda vernácula permitían usos polivalentes⁸⁷.

A referida polivalencia das dependencias da casa tradicional é unha característica común en todas as culturas de marcada adscrición rural. A este respecto traemos aquí como exemplo do que dicimos a descrición que Santelli e Tournet⁸⁸ fan das formas de utilización dos espazos da vivenda tradicional na medina da cidade de Túnez

Os cuartos da casa na medina ocupábanse de maneira polivalente e non había ningunha especialización que os diferenciase entre eles: eran ao mesmo tempo dormitorio, comedor e sala de estar. Neste tipo de hábitat espontáneo, a recente evolución do modo de vida baixo a cada vez maior influencia dos modelos europeos no Maghreb maniféstase na especialización dalgúns dos espazos.

87. A cociña, por exemplo, alberga a vida diurna, coa diversidade que isto implica (cociñar, comer, estar, atender as visitas, desenvolver pequenos traballos domésticos) en tanto que á noite moi correntemente podería transformarse en dormitorio para algúns dos fillos.

88. SANTELLI, S. e TOURNET, B. "Evolution et ambiguïté de la maison arabe contemporaine au Magreb : étude de cas à Rabat et Tunis". *Les chiers de la Recherche Architecturale*, n. 20/21, p. 51.

89. ROCHA-TRINIDADE, M. B.: "A presenza dos ausentes". *Sociedade e Territorio*, n. 8, p. 52.

A falta de uso na casa

A utilización que da súa casa fai o promotor, cando este é un individuo emigrado, móstranos como un dos sinais que a singularizan diante doutro tipo de vivendas e de promotores. De entrada debemos advertir que as circunstancias vitais do emigrado dificultaríanlle a plena utilización da vivenda que construíu na súa aldea nai.

Explicabamos anteriormente que o emigrante inicia a construción da casa en canto dispón dun pequeno capital aforrado, proseguindo a obra conforme vai repondo os aforros. Diciamos tamén que esta práctica dilata dunha maneira extraordinaria a obra. Así as cousas pode chegar a acontecer –e de feito así sucede– que unha vez concluída a obra os vínculos familiares e laborais que o promotor ten establecido no seu destino obríganlo a permanecer aló, variando o seu proxecto migratorio. Por esta razón unha elevada proporción das vivendas unifamiliares promovidas por emigrados nunca chegan a ser utilizadas de xeito permanente, todo o máis ocúpense durante os períodos non laborais, fundamentalmente as vacacións do verán e as do nadal.

Este feito atenúase nas vivendas correspondentes ás tipoloxías máis antigas, o que se explica na medida en que os seus moradores tiveron máis tempo para organizar o seu reasentamento definitivo en Galicia ou retornaron definitivamente ao acadaren a idade do preceptivo retiro, renunciando aos vínculos que puideran ter tecido no lugar de destino.

Malia a falta de uso, a casa pode chegar a estar completamente rematada e equipada. Mesmo amoblada e decorada tal e como se fose a ser usada de inmediato. Este aspecto ten sido observado e estudado anteriormente por sociólogos e antropólogos, quen ven aquí a manifestación do soño frustrado, da permanente expectativa por un retorno inmediato que nunca chega. A portuguesa Rocha-Trinidade⁸⁹ mostra a súa sorpresa diante dunhas casas que “parecem não ser usadas [mais onde] todos os objectos ocupam o seu lugar certo, impecavelmente limpos e por vezes mesmo cobertos com lençóis”.

A falta de uso pode manifestarse en calquera fase da edificación. Nas imaxes, unha casa en Pena Folenche, Trives, con claros sinais de non ter sido ocupada en anos malia encontrarse totalmente rematada.

Conclusiones

No derradeiro terzo de século prodúcese unha fonda transformación da sociedade rural, que irá tornando a Galicia nun país cada vez menos vinculado á explotación do agro e máis relacionado con actividades propias doutros sectores, principalmente do terciario. Destacamos tamén o crecemento da acción social do Estado sobre as clases pasivas.

O proceso que desembocará na transformación da vivenda rural foi iniciado a principios dos sesenta por aqueles naturais de Galicia que desprazados noutros países mudaron a súa condición labrega por outra, adquirida no estranxeiro.

Estes individuos levantarán no medio rural vivendas conforme a esquemas funcionais renovados nos que as dependencias de uso agropecuario desaparecen.

Aínda así advertimos a pervivencia na vivenda contemporánea de certos usos e costumes tradicionais. Nalgúns casos esta dualidade faise tan evidente que na casa recién construída coexisten elementos propios do réxime de vida agrario cos seus equivalentes contemporáneos de raíz urbana.

En termos xerais estamos con Marie-Pascale Malle⁹⁰ cando afirma que son os modos de habitar a casa os que permiten cualificala de tradicional máis que o seu aspecto ou as súas formas arquitectónicas⁹¹.

90. Marie-Pascale Malle foi directora do *Inventaire général des monuments et des richesses artistiques de la France* na década dos oitenta.

91. Funda esta aseveración no estudo da casa da rexión francesa de Nord des Hautes-Alpes, onde comproba que a única permanencia nesta tipoloxía desde o século XVIII deica mediados do XX son a distribución e o esquema circulatorio que enlaza os tres espazos principais da casa desta rexión: o cortello, o celeiro e a vivenda. Isto publico en: Malle, M. P. "Maisons du Nord des Hautes-Alpes. L'habitat rural entre histoire et tradition". *Terrain*, nº 9. 1987. p. 60-71.

Valores simbólicos da casa

*A casa e o seu contorno ben cercado,
no que a vida corría mansiño,
tiña a quentura tépeda dun niño
e as ríxidas fronteiras dun estado.*

*A casa: matria, patria, fundamento
do desacougante drama de existir,
alegre ás veces e outras tristurento.*

*A casa era pra nacer e pra vivir.
E deixarlle en herdo o último alento
cando á forza, teñamos que partir.*

Manuel María

Sonetos á casa de Hortas

A complexa natureza do obxecto *casa* apenas se adiviña na variada polisemia do termo⁹² e na ricaz fraseoloxía⁹³ a el asociada.

A pervivencia deica hoxe destas acepcións pertencentes ao acervo do mundo agrario resulta ben expresiva nun contexto que se caracteriza pola desaparición de grande parte do patrimonio inmaterial do vello mundo rural.

A nosa sorpresa aumenta ao comprobarmos que a variedade de significados da referida palabra seguiu ampliándose. Todo parece indicarnos, pois, que a vivenda rural segue a conservar unha forte carga simbólica. Trátase logo de determinar de que maneira as achegas foráneas arriba-das a Galicia no derradeiro terzo do século XX incidiron na conformación da vivenda actual.

A casa. O lugar do home no mundo

Antropólogos e sociólogos coinciden ao atribuírle á vivenda humana unha forte carga simbólica. Collomb e Guibal, Rapoport e Bachelard

92. Acepcións recollidas no Dicionario da Real Academia Galega.

[1] Construción destinada a vivenda

[2] Edificio destinado a determinados usos, que non se-xan vivir nel

[3] Empresa comercial

[4] Conxunto de membros dunha familia, especialmente se é fidalga, nobre ou real. Sin. *familia*

[5] Espazo, normalmente cuadrangular, separado por liñas [en táboas, taboleiros, formularios, etc.]

Outras acepcións, non recollidas no dicionario mais vivas no galego coloquial moderno:

[6] Familia que inclúe os membros vivos e mortos dun mesmo apelido

[7] Conxunto de propiedades, construcións e medios de produción pertencentes a un mesmo propietario

93. Vaia, a xeito de mostra, esta pequena escolma: *Casa forte*: a que é rica. *Casa petrucial*: a que corresponde ao petrucio ou patriarca da familia. *Botar a casa pola ventá*: facer gastos excesivos. *Ser de boa casa*: pertencer a unha familia distinguida. *Desfacer unha casa*: arruinala. Etc.

dedicáronlle vibrantes notas á explicación deste asunto. “A casa –dixo Bachelard⁹⁴– é o noso recanto no mundo. É o noso primeiro universo. É realmente un cosmos. Un cosmos en toda a acepción do termo”. Para os franceses Collomb e Guibal⁹⁵ a casa é ademais o lugar “onde son expresadas a riqueza ou a pobreza, o poder ou a dependencia, así como a adhesión a unha comunidade ou a un grupo territorial” concluíndo que “por gardar os tesouros dos días antigos, a vivenda humana é o relato da nosa historia”.

Rapoport⁹⁶ ve na casa un feito humano, apreciando a súa diversidade non como consecuencia das “...máis graves restricións físicas e da tecnoloxía máis limitada” senón da capacidade de elección, fundamentada nos valores culturais característicos. Isto é

... dentro de las restricciones económicas y geográficas, del todo biológico, físico y psicológico del hombre y de las leyes de los conocimientos físicos y estructurales, hay siempre numerosas elecciones disponibles, en particular porque el hombre tiene una gran propensión a simbolizar todo lo que le ocurre y a reaccionar ante los símbolos como si fuesen los verdaderos estímulos ambientales. Por lo tanto, las fuerzas socioculturales tienen una gran importancia al relacionar el modo de vida del hombre con el ambiente.

Na análise das forzas inmateriais que modelan a vivenda humana, vémonos na conveniencia de seguir unha vez máis a Rapoport⁹⁷. Este preséntanos a forma construída como reflexo de moi diversas forzas socioculturais “las cuales comprenden las creencias religiosas, la estructura de la familia y del clan y las relaciones sociales entre los individuos”. Deste xeito explicaríase por que as solucións espaciais dadas a requirimentos biolóxicos, climáticos ou técnicos semellantes poden diferir dunha cultura a outra. Así pois as formas dos edificios vernáculos deben ser vistas xa non como o resultado dos desexos individuais senón como a concreción dos obxectivos e desexos dun grupo amplo.

Neste contexto, a actitude do arquitecto popular devalará entre a obediencia aos dictados do seu propio gusto e a submisión á orde social-

Casa en Bastavales, Brión.

94. BACHELARD, G. *La poética del espacio*, p. 34.

95. COLLOMB, G. e GUIBAL, J. *Représentations vernaculaires de la maison et reproduction des modèles en architecture rurale*. *Ethnologie Française*, n. 13, p. 171.

96. RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*, p. 67.

97. RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*, p. 66.

Emigrantes de hoxe e de onte incorporaron aos seus edificios e empresas símbolos probatorios da súa experiencia migratoria. De arriba a abaixo: *Villa Sud América* e *Villa Brasil*, ambas en Gondomar.

mente establecida. Isto é o que manifesta ao respecto o estudoso da arquitectura popular Carlos Flores⁹⁸

El arquitecto popular en su deseo, tal vez inconsciente, de mantenerse dentro de una tradición y por su forma de producir su obra es ajeno a cualquier exhibicionismo, [o que] da lugar, sin proponérselo las más de las veces, a conjuntos armoniosos en los que cada edificio resulta integrado con la totalidad como parte de una unidad superior...

...[Ora ben] junto a este dato de la preocupación por integrarse en el conjunto habría que señalar su absoluta individualidad, la no repetición exacta y literal de modelos, diversidad que podría constituir una de las causas de su apariencia de cosa viva.

As palabras que Flores lle aplicou á arquitectura popular tradicional –chamémoslle vernácula– resultan en certa maneira acaídas para describir a arquitectura da vivenda rural contemporánea, pois xustificarían que, unha vez producida a ruptura cos modelos residenciais tradicionais, as novas arquitecturas seguirían a estar dominadas por ambas as dúas contrapostas servidumes: a da dócil integración no conxunto e o respecto á individualidade.

Migración e adscripción de símbolos

De todas as posíbeis consecuencias que das migracións se derivan sobre a vivenda humana agora interésannos as adherencias materiais, ben de entrada ou de saída, que poidan acompañar os nosos paisanos nos seus desprazamentos migratorios. Sabemos que o emigrante arrastra consigo este tipo de *equipaxes* xa que así está descrito na literatura científica.

Os Grinberg⁹⁹, que estudaron os aspectos psicolóxicos das migracións indícanos que

El arte y la artesanía, la música folclórica, las pinturas o pequeñas piezas de adorno familiares, de los que hemos hablado, tan caros al inmigrante, tienen por objeto afianzar los vínculos de su sentimiento

98. FLORES, C. "Tal como éramos: el carácter de la arquitectura popular". Revista *MOPU*, n. 334, p. 13.

99. GRINBERG, L. e R. *Migración y exilio: estudio psicoanalítico*, p. 130.

de identidad; acentúan la diferenciación con los lugareños, evidencian la existencia de un pasado (en esa tierra donde el que emigró dejó su biografía) y hacen presente relaciones con personas ausentes que le ayudan a sobrellevar el sentir que en el sitio en que está no tiene raíces, no tiene historia, no tiene abuelos (abolengo), no tiene recuerdos propios.

Neste contexto cabería supor, como fai Rapoport¹⁰⁰ que

...algunos inmigrantes traen consigo su arquitectura e insisten en su uso, aunque, frecuentemente, no sea adecuada a la nueva área en que viven. Sin embargo, el carácter simbólico es muy importante para ellos; es un pedazo del hogar y es, por lo tanto, familiar en términos simbólicos.

A busca dos elementos da arquitectura local que son importados polos emigrados galegos desde os seus lugares de destino na diáspora ofrece unha clara resposta: ningún. Idéntica é a que se lle pode dar á cuestión inversa, é dicir, que partes ou compoñentes da arquitectura de Galicia son levadas consigo polos homes e mulleres desta terra e reutilizados nos seus lugares de destino.

E chegados aquí debemos recordar que moitos son os símbolos que o galego arrastra consigo nos seus desprazamentos a outros ámbitos culturais. É coñecido, por exemplo, que os nosos homes e mulleres conseguen proveerse das viandas propias de Galicia incluso en latitudes exóticas e distantes¹⁰¹. Tamén se sabe da querencia e apego do galego por outro tipo de símbolos sexan estes a conservación do idioma¹⁰² propio, a continuidade das actividades folclóricas ou a exposición de imaxes da terra.

Debemos salientar que cando se realiza o retorno tamén se importan fitos simbólicos –souvenirs, imaxes, icones, obxectos, etc.– asimilados no lugar de destino migratorio.

Os fillos de Galicia espallados polo mundo levaron consigo imaxes da súa terra. A vivenda dun coruñés recrea a torre de Hércules en Higuero, Venezuela [foto: Juan Méndez Eiras, publicada en *La Voz de Galicia*, 8-10-2000].

100. RAPOPORT, A.: *Vivienda y cultura*; p. 72.

101. A anécdota que expomos a continuación subliña o que acabamos de dicir. Nunha das periódicas viaxes que representantes da Xunta de Galicia destinan ao encontro coa emigración galega, concretamente da realizada polo seu presidente en outubro de 2000 a Bos Aires, os viaxeiros acompañáronse –segundo as declaracións oficiais– dun contedor ategado con 6.000 kg de carne, patacas e verduras da terra, produtos que destinarían á celebración dunha cea colectiva naquela cidade.

102. Segundo un traballo de investigación acerca da realidade da diáspora galega na Cuba de hoxe promovido pola Central Intersindical Galega, desenvolvido en decembro de 1999, un 7,7% dos galegos residentes naquel país manifestaban falar galego habitualmente. Trátase dunha porcentaxe notábel, tendo en conta que este colectivo leva residindo na illa caribeña un promedio de 60 anos. Estes datos foron publicados en "Vello que falan galego en Cuba", no semanario *A Nosa Terra*, en 23-11-2000.

Ornamento

A necesidade de ornamento

Ben sabe o residente no medio rural que da imaxe da súa casa pódense tirar xuízos de valor sobre os seus ocupantes. A este respecto Martí e Sanmartín¹⁰³ dinnos que a casa

... sirve para que la familia que lo habita proyecte en él todos sus deseos frustrados o no, sus contradicciones, impotencias o prepotencias de cara a dar una imagen prefijada que permita la conveniente reafirmación o camuflaje social.

...lo que está en el fondo del problema es la existencia de unos hábitos sociales inamovibles por lo general, que en muchos casos conviene exhibir y aún potenciar.

Esta compoñente da arquitectura doméstica estaba certamente mitigada na igualitaria sociedade tradicional. Será precisamente o retorno masivo de emigrados un factor que desestabilizará a sociedade tradicional. Unha das forzas que se concretan agora é a desigualdade económica. E serán as tensións que disto deriven as que farán sentir a necesidade da decoración, unha intención tradicionalmente ausente na vivenda vernácula. Isto xustificaría os excesos decorativos da casa do indiano –aquele individuo que a principios de século conseguira un espectacular enriquecemento nas américas– e os máis coitados, atribuíbeis aos emigrados contemporáneos.

A austeridade da vivenda vernácula contrasta coa confusa, desordenada e case sempre excesiva decoración que exhibe a casa contemporánea. O distanciamento respecto dos estándares tidos como refinados e propios do bo gusto nace, sen dúbida, da ausencia dun modelo intermedio. Neste particular a experiencia migratoria parece ter xogado un papel determinante poñendo en contacto –xeralmente con grande violencia– a paisanos de extracción rural cos cosmopolitas ambientes das grandes aglomeracións urbanas americanas e europeas.

103. MARTÍ ARIS, C. e SANMARTÍ VERDAGUER, J. "El chalet como motivo de proyecto". *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, n. 102, p. 6.

O ornamento na vivenda vernácula e na contemporánea

A casa vernácula galega móstrase, como dixemos, parca en recursos ornamentais. Estes, no mundo rural son exclusivo patrimonio das arquitecturas pancegas ou das casas poderosas. Aínda así cómpre advertir que o construtor popular esforzouse por impregnar o seu traballo de certa intención artística, tal como podemos ler en determinadas disposicións dos materiais de construción, por exemplo na meticulosa organización do aparello dalgunhas fábricas, na organización dos revestimentos ou na utilización da cor.

Coa vivenda contemporánea asistiremos á renovación do concepto de ornamento. A estes efectos se na vivenda vernácula o decorado tiña por obxectivo expresar o bo gusto de quen habitaba a casa, na vivenda contemporánea o ornamento buscará distinguir a cada usuario do seu veciño, o que as máis das veces levará –a medio da incorporación de obxectos suntuosos– a manifestar xa non o bo gusto do seu dono senón o nivel económico necesario para acceder á propiedade dos referidos obxectos.

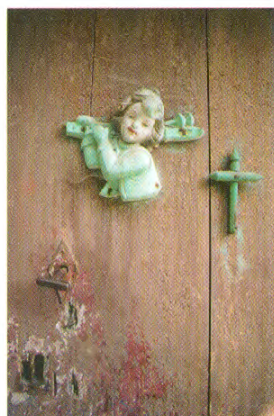
Ter residido no estranxeiro brindaralle ao emigrante a oportunidade de inserir na vivenda que promove na aldea natal obxectos alleos ao mundo rural, o que acrecentará o valor simbólico da morada.

En termos xerais podemos afirmar que a decoración da nova casa rural descansa sobre un soporte teórico moi elemental. Isto é, na adición de elementos que subministran mensaxes visuais directas, ás veces ausentes da arquitectura de autor.

Temos verificado que a imaxe das arquitecturas domésticas do emigrante acusará peculiaridades específicas en cada unha das súas tipoloxías. En liñas xerais advertimos para o conxunto destas tipoloxías unha clara tendencia a afastarse progresivamente do aspecto xenuíno da vivenda vernácula. A este fin o construtor popular contemporáneo destinará todos os recursos que poida ter ao seu dispor, fundamentalmente a cor, a forma, as texturas e os valores asociados ao *prestixio* dos materiais de construción.

Na vivenda vernácula a compoñente visual da arquitectura confiábase á orde das partes. Arriba: medianil revestido de cunchas, ao xeito tradicional nunha edificación das terras de Arousa. O modo de facer enunciado québrase na casa contemporánea. As de tipoloxía rupturista exprésanse mediante combinacións de cores berrantes. No exemplo, edificio no Cespón, Boiro.

Tradicionalmente a casa revestíase de símbolos que comunicaban mensaxes indirectas. Este mecanismo mantense na casa contemporánea aínda que con formas renovadas. Á esquerda, icones na porta dunha vella casa na Serra de Outes. Abaixo, exemplo disto mesmo na súa versión actual. As Regadas, Beade.

Neste contexto detemos a atención no estudo da carga semántica asociada á utilización da pedra como material de construción.

A pedra é o material co que se construíu a arquitectura vernácula. Esa arquitectura que o emigrante retornado, xa transculturizado, rexeita.

E aquí iníciase o paradoxo: o material máis prestixiado e por tanto o que o emigrado tomará para levantar a súa nova casa é a pedra. Falamos do mesmo material, mais, iso si, non do mesmo formato xa que se na casa tradicional se utilizou a mampostería, o emigrado vai empregar a cantería ou, cando menos os chapeados que a imitan na nova edificación.

Que a cantería teña sido aplicada no mundo rural tradicional nas fábricas das casa fortes e poderosas xustifica este cambio. Así pois utilízase o mesmo material se ben tras ter sido sometido a unha mellora do seu valor de prestixio, como nos explica Rapoport¹⁰⁴

Ciertos materiales pueden estar relacionados con los utilizados en un hábitat anterior a la migración y representar, así, reliquias arcaicas. [...] hemos visto la tenacidad con que se aferran los emigrantes a las formas antiguas de la vivienda en áreas nuevas y esto se refiere también a los materiales. Un buen ejemplo lo encontramos en California, donde los españoles utilizaron adobe, los rusos usaron troncos y los americanos construyeron con armazones estructurales; a pesar de disponer de ella, utilizaron poca madera.

Estratexias do simbolismo

A dimensión da casa

Característica habitual na maioría das casas contemporáneas do medio rural, promovidas ou non por emigrados, é o seu grande tamaño. Esta cuestión non é meramente dimensional, o que podería xustificarse en base a consideracións erradas da dimensión dos espazos, xa que o sobredimensionado detéctase incluso no programa funcional.

104. RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*, p. 146.

Tendo en conta que practicamente a totalidade das vivendas estudadas amosan un programa máis amplo do estrictamente necesario isto fai-nos pensar nunha actitude premeditada. De feito constatamos esta práctica entre os emigrados retornados incluso en países tan distintos do noso como son Australia ou o Xapón, e os seus exemplos traémolos aquí da man de Patterson¹⁰⁵ e Boyd¹⁰⁶. O primeiro cóntanos que as casas construídas no Xapón “...por emigrantes retornados do Canadá son grandes [...] Algunhas mostran unhas altas chemineas de pizarra indicando que foron construídas nalgún momento do Período Taisho cando tales exquisitas casas terían sido un soño imposible para a meirande parte dos labregos xaponeses”. Algo semellante é o que describe o australiano Boyd que aconteceu na illa continente a finais do XIX, neste caso como consecuencia de migracións internas: “...entón chegou o ouro demasiado apresa para a elegancia sobrevivir á avalancha de riqueza. Fíxose necesario para o edificio sobrepasar os seus veciños coa pura escala e o peso do ornamento”.

Mais as novas casas non son grandes unicamente en volume e superficie. A súa incommensurabilidade vén, como din Gülsüm e Wong¹⁰⁷, da súa escala e da durabilidade dos materiais cos que está construída

A través das inscricións metafóricas e metonímicas da nai (terra) na arquitectura da casa, a casa do emigrante, como espazo do rastreiro devén unha precaria sorte de “proxección”. As proxeccións arquitectónicas das casa “grandes” son ambas sostidas e mantidas polos emigrantes ao tempo que se pechan nelas. As “grandes” casas son reclamos espaciais, excesivos en diversos aspectos: en escala, na durabilidade dos materiais (formigón, ladrillo), na seguridade definida polo valado e as cancelas, no ornamento (leóns e aguias) e no extremado control da natureza.

Encontrando xustificación a isto na ambigua relación que se establecería

...entre o corpo do emigrante e a arquitectura da casa. O corpo do emigrante, un corpo cuns límites definidos polo distanciamento da cultura hexemónica, está marcado por unha carencia que desgarrar a

Casa contemporánea construída enteira en pedra. Edificio en Dorneá, Boimorto.

A casa contemporánea presenta sempre moito máis volume que a súa equivalente vernácula. No exemplo que se presenta nesta imaxe e dado que a vella casa non foi derrubada (como habitualmente ocorre cando se constrúe a nova) resulta posíbel comparar as escalas de ambas construcións. Edificio en Renda, Arzúa.

105. PATTERSON, N. L. “Landscape and meaning: structure and symbolism of the Swiss-German mennonite farmstead of Waterloo Region, Ontario”. *Canadian Ethnic Studies*, n. 3, p. 122.

106. BOYD, R. *Australia's home: it's origins, builders and occupiers*, p. 179.

107. BAYDAR NALBANTOGLU, G. E CHONG THAI, W. *Postcolonial Space(s)*. p. 112.

As vías de expresión do emigrante son practicamente infinitas. Aquí un retornado de Venezuela manifesta a súa querenza por aquela terra na casa que construíu en Lema, Arzúa, incorporando unha árbore tropical ao seu modesto xardín.

A organización dos espazos a medio do *pasillo* é unha solución espacial que destraga superficie útil, algo impensábel na vivenda vernácula. Casa na Adina, Sanxenxo.

seu corpo fatigado, un corpo enfermo, un corpo necesitado. A casa preséntase como o limpo e axeitado corpo no que a orde arquitectónica prevalece: porta, simetría, portal, fachada. A casa tórnase grande. Queda definida por diversos excesos arquitectónicos mentres o corpo do emigrante se reduce.

Por outra parte a avultada proporción que representa a superficie destinada a circulacións na casa rural contemporánea en contraste coas solucións tradicionais testemuña unha baixa preocupación polo custo da casa.

Este factor ten sido detectado tamén por outros investigadores na nova arquitectura doméstica vernácula, concretamente en dous territorios nos que o fenómeno de construción de vivendas na aldea natal por emigrados retornados ten especial incidencia: Extremadura e Portugal. Reproducimos ao efecto o que di Ávila¹⁰⁸ da nova arquitectura da comarca de Las Villuercas (Cáceres):

Desde un punto de vista interno tamén se han llevado a cabo algunhas transformacións e al tipo de estancias tradicionais se añaden outras novas, que están en consonancia con los tiempos que corren, tales como los servicios. Pero lo auténticamente novedoso no está en la incorporación de una estancia más o menos, sino en la distribución que se hace de ellas, tomando como referencia la casa en su conjunto.

Los espacios que antes iban solapados unos a otros y que se articulaban a partir de una habitación central, que era el zaguán o la cocina (según la planta en la que nos encontrásemos), ahora se distribuyen en torno a un espacio especialmente creado para ello, de manera que todas las estancias se abren a él aunque entre ellas sigan existiendo pasos interiores. Con este nuevo elemento se “pierde” terreno útil...”.

De Souza¹⁰⁹ pola súa parte explícanos a situación en Portugal:

A distribución interior é totalmente diferente da casa rural tradicional. [...] Desde a entrada nace o corredor –espazo de circulación que comunica as diferentes habitacións da casa e que garante, ou ás veces reforza, a separación espazo diurno-espazo nocturno. O devan-

108. ÁVILA MACÍAS, M. A. *Arquitectura rural doméstica de la Comarca de Las Villuercas*, p. 233.

109. SOUZA, C. “Habitat: mode d’expression et symbole social des émigrés portugais”, p. 60. *Sociedade e Território*, n. 8, p. 60.

dito espazo de circulación ocupa aproximadamente o 16% da superficie do primeiro nivel, esta especie de deserto constitúe pois unha perda considerábel; porén, decatámonos que o emigrante non razoa en termos de aproveitamento de espazo.

Do que levamos dito tírase que a configuración volumétrica da casa contemporánea obedece máis a motivacións persoais inspiradas por modelos culturais que a requirimentos de orde funcional.

Emprazamento e simbolismo

O modo de implantación da casa contemporánea no territorio ten moito de simbólico, estando regulada por leis que se escapan do alcance deste estudo. Xa que logo, as liñas que seguen non son máis que un achegamento.

A frecuencia coa que as máis novas casas do rural galaico localízanse lonxe dos núcleos de poboación existentes está a indicarnos que o aldeán –primeiro emigrado e logo retornado– desconfía da súa reintegración na comunidade nai malia necesitar da súa proximidade para resolver a súa dislocada identidade.

Por outra banda a predisposición do promotor emigrado para dispor a súa nova morada dun modo preeminente –xa nun emprazamento sobresaliente por natureza ou da elevación artificial do terreo– fainos pensar na existencia dalgún mito en torno a este feito. Buscando un paralelismo coa forma de implantarse a casa indiana –que pretendía a posición dominante na aldea– colíxese o interese do construtor da vivenda rural contemporánea por repetir aquelas pautas, o que por outro lado satisfai as súas arelas exhibicionistas.

Nesta orde de cousas comprobamos que cando o emigrante non ten a posibilidade de edificar sobre unha lomba levantará unha rampla artificial que a suxira ou cando menos elevará a súa casa sobre un poderoso zócolo.

Arriba, casa dun retornado de Portugal en Soutelo de Montes, Forcarei. Trátase dun edificio levantado na década dos vinte. Nas outras dúas imaxes comprobamos outras tantas particularidades que caracterizan o emprazamento da casa contemporánea, xeralizábeis á práctica totalidade do parque inmobiliario rural. No centro, unha casa en Bouzoa, Taboada, localízase nas proximidades da aldea, á distancia precisa para realizar un achegamento sen integración. Abaixo outra, en Comazo, Vilagarcía, onde se moldea o terreo natural para simular unha posición dominante.

A casa contemporánea renuncia aos elementos simbólicos tradicionais buscando outros referentes. Así as cousas o universo simbólico tradicional perde a súa vixencia. Na imaxe, casa no adro de Zas de Rei, Melide.

Conclusiones

Advertimos certas diferencias entre as distintas tipoloxías de casas en canto á expresión dos seus aspectos simbólicos, aínda que en termos xerais comprobamos que o emigrante utiliza recursos semánticos de doada lexibilidade para expresar o seu ideario.

O emigrante trasfega –cando sae e tamén cando retorna– obxectos familiares que lle resultan afectivamente significativos para sentirse acompañado e construír un *continuum* co seu propio pasado. Deste trasfego quedan excluídos inexplicabelmente os invariantes arquitectónicos.

A carga simbólica da casa contemporánea exprésase a través dunha constelación de accesorios e referentes semánticos totalmente renovados respecto dos tradicionais. Outras estratexias do simbolismo –quizais menos explícitas– consisten no sobredimensionamento da casa e tamén do modo en que é implantada no seu medio buscando en ambos casos a máxima exposición dos edificios, o que contravén o xeito de facer vernáculo.

As dependencias da casa
Funcións e amoblamento

Funcións	Dependencias da casa contemporánea onde se desenvolven
1 Relación	(Recibo, salón, <i>salita</i> , galería, balcón)
2 Preparación, consumo e almacenaxe dos alimentos	(Comedor, cociña, despensa, adega)
3 Descanso	(Dormitorios)
4 Hixiene e coidado do corpo	(Cuarto de baño, lavadoiro, tendal)
5 Actividades relacionadas coas capacidades produtivas do medio	(Almacéns: da colleita, dos trebellos de labranza e da maquinaria agrícola, a corte, o galiñeiro)
6 Actividades produtivas non agrarias	(Local comercial, local industrial)
7 Outros usos non vivideiros	(Garaxe, espazos para o ocio: sauna, churrasco, forno, taller; espazos de reserva).

A cometemos aquí a análise do programa da casa contemporánea. Ao mesmo tempo estudamos as relacións que vinculan o programa da vivenda coa súa organización espacial. Como recurso analítico complementario acudiremos con frecuencia á comparación das formas de utilización dos espazos da casa actual cos seus equivalentes –cando existan– na casa tradicional.

Para a realización deste estudo e aos efectos de simplificar o noso traballo fragmentamos o complexo programa da tipoloxía que nos ocupa de acordo coas distintas familias de funcións que acolle, tal e como se indica no cadro adxunto. O noso estudo diríxese ao recoñecemento funcional dos espazos, non entrando na valoración das xerarquías de uso. A este respecto debemos advertir que o espazo máis *importante* non necesariamente é o máis utilizado. Complexos factores psicolóxicos e sociolóxicos perturban¹¹⁰ o esquema funcional.

Espazos para a relación

O recibidor

O recibidor é unha dependencia que ten por finalidade asegurar a independencia da vivenda respecto do mundo exterior. Non ten un equivalente na casa vernácula tradicional.

Este espazo recibe moi diversas denominacións: *recibidor*, *recibo*, *hall* (pronunciado *jol*) e mesmo *portal*. A non fixación dun termo na lin-

110. Desta maneira espazos aparentemente moi importantes, por dimensión e posición –como por exemplo o salón de uso ceremonial– poden ser os menos utilizados da casa.

gua coloquial para denominar este espazo doméstico expresa ben ás claras o carácter novidoso e aínda ambiguo da peza. Dúas das designacións referidas resultan especialmente significativas: unha é a de *hall*. Palabra importada non sabemos se do mundo inmobiliario urbano ou se, por outra banda, procede directamente do estranxeiro. Outra igualmente significativa é a voz *portal*, empregada por moitos dos nosos informantes. A devandita voz confírelle unha inequívoca filiación urbana a este espazo.

O recibidor, como dixemos, non existía na vivenda labrega vernácula, xa que no sistema cultural tradicional a esclusa entre os mundos da familia e o da colectividade non se establecía no punto de acceso á casa. Este punto estaba aberto incluso fisicamente a calquera veciño, que podía acceder sen limitacións “até a cociña”. A barreira da intimidade, que resultaba certamente infranqueábel, establecíase na escaleira de acceso ao sobrado. Nese nivel situábanse os dormitorios e a sala nobre. O éxito¹¹¹ do *recibidor* entre os construtores de vivendas no derradeiro terzo do século expresa a intensidade que ten acadado xa a transformación das pautas de comportamento social en canto á introversión da vivenda. Isto evidénciase tamén na expulsión das actividades sociais que tradicionalmente eran acollidas no ámbito doméstico –a atención aos nenos e anciáns, o coidado dos doentes, a relación cos veciños, etc.– cara espazos afastados dela como o bar, o pub, a discoteca, o centro social e mesmo o hospital, o asilo ou o tanatorio.

A influencia dos esquemas funcionais propios de edificios plurifamiliares emprazados en medios urbanos ten sido a razón desencadeante da disposición dun recibidor en boa parte dos casos que temos estudado. Tal parece desprenderse da elevada frecuencia coa que nos encontramos nos accesos ás vivendas unifamiliares de esclusas conformadas por unha caixa de escaleira illada –en recinto propio–, a semellanza da solución que é propia dos portais dos edificios residenciais plurifamiliares.

O illamento da escaleira nun local propio é unha solución amplamente estendida na casa rural contemporánea. Un efecto secundario é a aparición do portal. Nas fotos: portais e escaleiras interiores en vivendas da Peroxa, Coles; As Pontes, vila e San Amaro, vila.

111. A inmensa maioría das vivendas dos nosos informantes, principalmente as correspondentes ás tipoloxías rupturista e involucionista, dispoñen desta dependencia.

O salón recibe as máximas atencións do usuario da casa, expresada nun coidado amoblamento e nunha sofisticada decoración, inusual noutras dependencias domésticas. Nas imaxes, de esquerda a dereita e de arriba a abaixo: salóns de casas en Tamagos, Verín; O Barco, vila e Cambre, vila.

Salón

O salón é na casa rural contemporánea unha dependencia de grande dimensión, estando frecuentemente situado na fachada principal do edificio, onde se abre con grandes ventanais, evitando outras orientacións.

Amoblado con luxo e profusamente decorado en contraste coas restantes dependencias da vivenda, o seu réxime de uso resulta certamente singular por canto unicamente é utilizado para acoller as visitas máis cerimoniais¹¹² ou albergar as celebracións rituais da familia. A este respecto o salón da casa contemporánea mantén as características de representatividade e de uso que na casa tradicional tiña –cando existía– a sala.

Villanova¹¹³, preguntándose sobre a orixe desta dependencia da casa contemporánea do Portugal rural: “Será unha reprodución en miniatura do salón da casa do señor ou, mellor, unha copia dos salóns das casas urbanas estándar?”, deixa entrever a posibilidade dunha contaminación desde a vivenda urbana, que no caso galego intuimos improbable. As grandes diferencias que existen entre os salóns dun e doutro tipo de moradas confirman o que dicimos. Isto é, na casa urbana o salón constitúe en termos de uso o cerne da vida doméstica, en tanto que na morada emprazada no medio rural aquela é unha dependencia de escasa utilización, limitándose a acoller as relacións co estraño ou a recibir unha visita especial tal e como nos explica Mandianes Castro¹¹⁴:

Algunas casas [rurais] tienen sala. De sus paredes cuelgan las fotografías de los antepasados. En el centro hay una mesa con algún sillón alrededor y, en la pared del fondo, frente a la puerta de entrada, una especie de oratorio u hornacina, donde está un Cristo o la imagen de algún santo de devoción; a veces están los dos. Aquí no duerme nadie y casi nunca se entra, sólo se utiliza para los velatorios y para enseñar a las visitas...

112. Por exemplo, a petición de man dunha filla ou o velorio dun defunto.

113. VILLANOVA, R. LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 144.

114. MANDIANES CASTRO, M. “Los espacios femeninos de la casa tradicional gallega”. *Arquitectura popular en España: actas das xornadas, 1 - 5 decembro 1987*, p. 62.

A introdución dun salón no programa da casa rural contemporánea semella ter a súa verdadeira orixe na imitación da peza homónima das casas acomodadas, localizadas tanto no mundo vilego como no propio entorno rural, tal

por exemplo a reitoral ou a casa grande. Tras deste proceso arquitectónico estaríase ocultando o desexo do campesiño –ascendido no escalafón socioeconómico local postmigratorio– por dispor na súa vivenda dun salón como proba inequívoca do referido cambio social.

Deste xeito podemos entender que o salón comedor forme parte do programa residencial desde os primeiros momentos do proceso de aparición da nova casa rural galega alá polos comezos da década dos sesenta tal, e como anunciaba en 1966 Ferrín¹¹⁵ “...la sala de las antiguas viviendas hoy casi ha desaparecido, surgiendo el salón-comedor, el cual antes no existía por estar absorbido por la cocina”.

A disposición do salón na fachada principal do edificio é unha decisión moi estendida, case universal. Na medida en que contraría outros factores –vistas, asoallamento, privacidade, organización da planta, etc.– estamos en condicións de afirmar que a disposición do salón en tal lugar obedece a un premeditado desexo de exposición ao público.

Esta característica tamén ten sido detectada por Villanova¹¹⁶ nas novas vivendas levantadas polos emigrados en Portugal quen afirma que

“... para marcar o seu selo urbano, a sala de estar case sempre está orientada á rúa”.

O uso desta dependencia restrínxese, como dixemos, ás ocasións cerimoniais. Así as cousas, tal e como nos refiren os nosos informantes, tan só chega a ser utilizado en xornadas moi significativas, que raramente superan a media ducia por ano, permanecendo o resto do tempo cerrado e incluso por veces os seus móbeis cubertos por sabas. Nestas apreciacións coincidimos con Villanova¹¹⁷ en que o comedor é un espazo de prestixio somente utilizado os días de festa, daí que como centro da vivenda burguesa sexa o lugar onde están expostos os obxectos máis caros da casa.

Salita

As características –dimensión, decoración e amoblamento– do salón varían dunha a outra tipoloxía de vivenda rural contemporánea.

A chegada da televisión ao ámbito doméstico –e máis aínda a aparición de fórmulas de ocio asociadas ao seu uso– ten provocado a disposición de locais destinados exclusivamente ao visionado deste electrodoméstico. Nas imaxes, de arriba a abaixo, salitas de televisión en casas da Pastoriza, Arteixo e Tállara, Lousame.

115. FERRÍN MARTÍNEZ, R. “La vivenda en las zonas rurales del litoral de la ría de Vigo”. *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela*, n. 19/20, p. 124.

116. VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 144.

117. VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 144.

A galería como espazo de transición entre o interior e o exterior do edificio está practicamente ausente da vivenda rural contemporánea. A súa imaxe –coa denominación tradicional– emúlase con muros cortina. Na foto: vivenda para unha familia polinuclear; Córghomo, Vilamartín de Valdeorras.

A este respecto advertimos a grande complexidade que acada o espazo destinado a salón nas casas máis recentes, correspondentes á tipoloxía involucionista. Aquí esta dependencia pode chegar mesmo a fragmentarse en subespazos que acollen algunhas das variadas funcións do salón. Nacen así a *sala da televisión*, o *comedor*, o *estudio* ou a *sala dos nenos* como espazos diferenciados, moitas veces confundidos baixo a denominación común *salita*.

A galería

Presente desde sempre na arquitectura vernácula, a galería é unha dependencia de dupla funcionalidade. Por unha banda constitúe un excelente recurso para garantir o acondicionamento térmico do edificio e ao mesmo tempo forma unha singular estancia que, en virtude da transparencia da maior parte dos seus paramentos, participa dos beneficios do entorno exterior da vivenda e do protexido ambiente doméstico.

A galería, cristalización de vellos costumes, persiste na nova casa rural, se ben –ao igual que ocorre con outros invariantes– agora móstrase parcialmente transformada para evidenciar a aceptación da contemporaneidade polo usuario. A transformación da que falamos deturpará a significación tradicional desta peza. A galería da casa contemporánea xa non é a dependencia abrigosa, colchón térmico na fachada máis quente do edificio. Agora a galería perde a súa funcionalidade transformándose en simple solución formal, xa que detrás dela non se levanta o pesado muro que outrora se interpuña á radiación solar.

O balcón

O balcón móstrase como un dos sinais externos de identidade da nova casa rural galega. A súa expansión ten lugar na segunda metade da década dos setenta, o que debe ser visto como contribución dos emigrados retornados naquelas datas que, na súa maioría tiñan por orixe terras tropicais, basicamente Venezuela e Brasil. Lembramos aquí que nestes paí-

O balcón en moitos casos continúa a formar parte do sistema de acceso á vivenda o que é un claro invariante arcaico. Casa en Meixide, Palas de Rei.

ses o balcón está sistematicamente presente nas arquitecturas locais para protexer as fachadas da forte insolación.

O uso que se lle dá na casa aldeá de Galicia a esta novidosa peza é escaso, recoñecen sistematicamente os nosos informantes, atribuíndolle esta circunstancia á climatoloxía galaica que, pródiga en choivas e frío, ten no balcón un espazo sen proveito. A este respecto cómpre lembrar que na nosa arquitectura popular tal elemento estaba presente tan só nas arquitecturas das áreas costeiras e, en todo caso, o construtor popular raramente esquecía protexelo cunha cuberta e localizalo nas fachadas do edificio menos batidas pola intemperie.

Nesta orde de cousas comprobamos que na casa contemporánea –nun significativo número de casos– os balcóns son obxecto –nun momento posterior ao da súa construción– do peche dos seus paramentos. Desta maneira conséguese un sucedáneo de galería que, se ben polas súas dimensións non acada a condición estancial, destínase a outros usos tal como tendal, secadoiro de froitos e, con moita frecuencia, de vía de acceso ao fogar.

A disposición do balcón na casa rural contemporánea –particularmente na de tipoloxía rupturista– prescinde da relación desta peza co asoallamento ou da presenza de vistas.
Casa en Damil, Xinzo de Limia.

Comedor cerimonial nunha casa en Vilamaior, Sarria.

O comedor, cando se encontra nun local independente do salón, recibe tanta atención e coidado como aquel. Na imaxe, comedor dunha casa en Tállara, Lousame.

Frixo, televisor e chineiro: tres elementos incorporados á cociña da casa en distintos momentos da contemporaneidade.

Cociña dunha casa en Adá, Taboada. Os seus propietarios permaneceron emigrados en Lucerna, Suíza desde 1972 a 1989.

Dependencias destinadas á preparación, consumo e almacenaxe dos alimentos

Comedor

Na casa rural contemporánea aparece unha dependencia –inexistente na casa tradicional– vinculada á comensalidade ritual¹¹⁸, chamado *comedor*. A este respecto debemos lembrar que na casa vernácula os alimentos consumíanse no mesmo lugar onde se realizaba a súa preparación.

A característica máis rechamante do *comedor* é a súa grande dimensión. Estamos, en xeral ante un local moi amplo, capaz para albergar simultaneamente a totalidade dos moradores da casa, mesmo os habitualmente ausentes, e un crecido número de invitados reunidos arredor dunha pantagruélica comida. A este respecto constatamos que a dimensión do comedor pode acadar proporcións asombrosamente notábeis, xa que o seu dimensionado realízase en función da magnitude do grupo. A grande dimensión desta dependencia contrasta co escaso uso que se fai dela xa que, como dicíamos, o comedor, cando existe, destínase exclusivamente ás referidas cerimonias de comensalidade ritual.

Faise difícil encontrar argumentos que xustifiquen a presenza desta enorme dependencia na vivenda rural contemporánea. Comparando as oportunidades nas que a familia xunta os seus nun grande xantar coa vivencia diaria resulta evidente que as primeiras son escasas. Chegados aquí deducimos que tan só unha alta estima polas celebracións festivas xustifica a importancia que se lle outorga á hora de organizar a casa.

A conformación desta dependencia é diferente en cada unha das distintas tipoloxías da casa contemporánea. Así as cousas, na primeira delas –a arcaica– o espazo destinado a comedor podía soportar varios usos, por exemplo o de garaxe, almacén ou trasteiro fóra das ocasións nas que a familia xuntábase arredor da mesa. A situación cambia por

enteiro andando o tempo, de maneira que na máis recente das casas –a involucionista– o comedor conseguirá instalarse nun local de uso exclusivo.

A cociña

A vivenda tradicional da Galicia rural respostaba nidiamente ao seu destino como sede da empresa familiar agraria. De acordo con esta premisa os espazos da casa que non se destinaban a habitación eran lugares de traballo. De entre eles o máis utilizado era a cociña, que se configuraba como auténtico corazón non só da familia senón incluso da propia explotación agraria.

Os colombianos Fonseca e Saldarriaga¹¹⁹ –estudiosos da vivenda rural naquel país– describen un cadro que é idéntico ao da casa vernácula galega:

La preparación de alimentos en el medio rural es una actividad esencial y es el apoyo indispensable de las labores agrícolas. La importancia de la cocina no es entonces gratuita sino, por el contrario, muy justificada. [...] el trabajo de las mujeres se relaciona con esta actividad y con todo el complemento de lavado de ropas, de cuidado de los hijos infantes y, ocasionalmente, con labores de procesamiento de productos o de producción de objetos artesanales. El espacio de trabajo se extiende por los corredores y por los espacios exteriores de relación, sin que hasta ahora se hayan encontrado espacios exclusivamente dedicados a esas actividades, fuera de las cocinas.

Estes poderosos antecedentes provocarán que a cociña da casa contemporánea tarde en desprenderse da súa memoria histórica, malia a magnitude dos cambios que sacoden o mundo rural nas postrimerías do século XX. Nesta orde de cousas, a expulsión da muller¹²⁰ cara a un ámbito laboral situado extramuros da casa, a escolarización dos fillos, a irrupción de novas tecnoloxías na preparación e almacenaxe dos alimentos, as mudanzas na estrutura familiar e mesmo a transformación dos hábitos de ali-

118. A comensalidade ritual é un asunto característico da vida social no mundo rural de Galicia. As súas orixes remóntanse á noite dos tempos. Así nolo recorda Castelao, quen en *Sempre en Galiza*, p. 346, reproduce unha Orde dos Reis Católicos dirixida ao Reino de Galicia coa que se intentaba controlar a comensalidade excesiva. Polo seu interese reproducimola literalmente: "...sepades que Nos somos informados que en ese dicho Reino los caballeros, escuderos e hidalgos e labradores e outras personas cuando habedes de casar vuestros hijos e hijas, hermanos e hermanas, criados e criadas, o cuando han de recibir bautismo vuestros hijos o cuando algún clérigo quiere cantar misa nueva o cuando haceis alguna cosa nueva, convidais para los tales autos e fiestas a muchos hombres e mujeres [...] en los cuales autos y fiestas diz que se hacen en esto mayores gastos de los que buenamente pueden sufrir e se hacen pobres o menesterosos... e porque todo esto redundan en deservicio de Dios e Nuestro e daño de los pueblos e de la república de ese dicho nuestro Reino [...] mandamos que no sean osados de llamar ni convidar para los tales autos e fiestas salvo los parientes e parientas e afines dentro del tercer grado".

119. FONSECA MARTÍNEZ, L. e Saldarriaga Roa, A. "La arquitectura de la vivienda rural en Colombia". *Summarios*, n. 65/66, p. 47.

120. Na casa tradicional a muller está ferreamente vinculada coa cociña, resultando este un espazo vedado aos homes. Isto é o que nos explica Mandianes ("Los espacios femeninos de la casa tradicional gallega". *Arquitectura popular en España...*, p. 62).

"Casi siempre está en la cocina alguna mujer para limpiar, para mantener el fuego y hacer la comida, mientras que los hombres sólo suben a ella para *xantar* (comer al mediodía), cenar y pasar las veladas de invierno [...].

En fin, la mujer pasa mucho más tiempo en casa que el hombre. Detrás de cada costumbre se esconde toda una visión del mundo que da sentido a cada uno de los detalles de la vida cotidiana y convierte la tradición en vida".

Fala o americano na caricatura de Castelao: "Que falta de civilización! Ya ni los moros toman puerco y aquí se puja un jamón para las Ánimas... África empieza en los Apeninos según dijo Jehová".

Unha imaxe que resume todo o dito: a cociña dunha casa en Tállara, Lousame. Verificamos a presenza de varios tipos de fogóns e dun forno para coccións especiais. Por outra parte a presenza do televisor e do amplo mesado revélanos que esta cociña tamén se utiliza como estancia.

APONTAMENTO SOBRE A COCIÑA MODERNA EN GALICIA

O desencadeante da transformación da cociña tradicional é a irrupción da cociña calefactorsa, popularmente chamada *cociña de ferro*, en virtude do material co que estaban construídas ou *cociña bilbaína*, denominación que recibía en razón da procedencia de tal artefacto. Sucede isto no primeiro terzo do século XX.

Este aparato presenta respecto da lareira tradicional un maior rendemento calorífico, o que se traduce na diminución do tempo de cocción, no incremento da enerxía irradiada e na eliminación do fume que ennegrecía todo canto había na cociña. As vantaxes da cociña calefactorsa respecto da lareira axiña serán apreciadas polo labrego, quen fará da *bilbaína* o centro da cociña, relegando a lareira a un uso secundario, como mero secadoiro de friame. Desta maneira a cociña calefactorsa convértese no elemento en torno ao que se dispón a mesada e os bancos, lugar comfortable para comer e centro de reunión familiar. A introdución da cociña de ferro realízase simultaneamente co azulexado das paredes e o embaldosado do piso da cociña.

Nun segundo momento, datado na década dos sesenta, chega á casa labrega o fornelo de gas butano. Este combustíbel gasoso incrementa a velocidade de cocción de alimentos, cuestión que nalgúns familias comeza a ser necesaria xa que se desenvolven ocupacións laborais fora do ámbito doméstico. A única desvantaxe que lle ofrece ao usuario o devandito fornelo é non ter capacidade calefactorsa. Na década dos noventa introdúcese no mundo rural a electricidade como enerxía para a cocción dos alimentos, presentando como vantaxe respecto dos sistemas de cocción precedentes a limpeza do proceso. O alto custo desta enerxía ten freado polo momento a súa xeralización.

mentación non teñen máis que erosionado levemente a configuración tradicional da cociña da casa rural.

Se as pautas de uso da cociña contemporánea seguen a ser basicamente as da cociña tradicional as grandes diferencias serán as de orde tecnolóxica. Desaparecida a lareira ou relegada a un papel testemuñal, a cocción asume sistematicamente o combustíbel gasoso, se ben este comparte o espazo coa leña e incluso, nos casos máis recentes, coa electricidade. A simultaneidade dos tres combustíbeis fálanos unha vez máis da cambiante e desartellada realidade coa que se enfrenta o promotor da casa contemporánea.

A configuración da cociña en cada unha das distintas tipoloxías da vivenda contemporánea apenas rexistra novidades máis alá das de orde tecnolóxica. Nesta orde de cousas o máximo grao de tecnificación correspóndelle á cociña da casa involucionista. Nela non falta ningún dos equipamentos habituais na cociña da vivenda urbana –frigorífico, fornos microondas e térmico, lavalouza, fritideira e campá extractora– convivindo todo isto, como xa dixemos, co fogón de leña.

Na dotación da cociña tampouco falta unha mesa, coa amplitude suficiente para albergar a todos os membros da familia sendo tamén habitual a presenza estridente dun televisor. Estes dous artefactos –mesa e televisor– estannos a falar da utilización da cociña como estancia central na convivencia familiar.

A expresión máxima de pervivencia dos modelos tradicionais plásmase na dotación na casa dunha segunda cociña, equipada e usada ao xeito tradicional. Nesta segunda cociña reproducense as pautas de uso tradicionais: a muller consume aquí a meirande parte do día e o lume permanece aceso durante moito tempo, concitando a xuntanza distendida de propios e estraños derredor del. A segunda cociña encontrámola maiormente na planta terrea, vinculándose ás veces coa zona de animais –cando existe–, en tanto a cociña ideoloxicamente máis urbana emprázase inmediata á área vivideira da casa. Ocasionalmente a segunda cociña ocupa un local anexo, abríndose neste caso cara a algún lugar da finca habilitado para a comensalidade á intemperie.

A cociña da casa contemporánea conserva moitos dos invariantes propios do seu equivalente na casa tradicional. Un deles é a pervivencia dos vellos combustíbeis empregados na cocción. Outro é a utilización da cociña como estancia, en contraposición con modelos urbanos de comportamento. Arriba, cociña de casa en Adá, Taboada; abaixo, cociña nas Pontes, vila.

Na imaxe, o camión dun vendedor de alimentos conxelados visita unha aldea remota: Piorno de Ancares, Cervantes [1996].

Arriba, arcón no portal dunha casa en Hío, Cangas e á dereita, despensa vencellada á cociña nunha vivenda na vila do Barco de Valdeorras.

A despensa

A análise dos espazos onde se gardan na casa os alimentos da unidade familiar reviste grande interese. Particularmente complexa era na casa vernácula esta función, da que dependía a manutención da familia. Por esta razón no mundo rural tradicional a área destinada a depósito alimentario podía chegar a acadar meirande volume que as dependencias vivideiras. Doutra banda comprobamos que a bagaxe de coñecementos necesarios para optimizar a conservación dos alimentos era extraordinariamente sofisticada, facendo posíbel que os perecedoiros puideran ser consumidos paulatinamente incluso durante meses.

Os modelos tradicionais de conservación dos alimentos québranse a inicios da década dos setenta coa chegada do frigorífico á casa rural. Perfeccionáronse dúas décadas máis tarde coa incorporación do arcón conxelador.

A serodia chegada ao mundo rural dos electrodomésticos destinados á conservación da comida explícase por canto acadarán a casa só cando xa están cubertas outras necesidades –fogón a gas, radio, televisión, quentador instantáneo de auga e lavadora–, o que nos indica a alta confianza que depositaba o campesiño nos artificios tradicionais para a conservación alimentaria.

Ademais dos electrodomésticos anteriormente citados o sistema de mantemento dos comestíbeis da casa contemporánea complétase cun espazo denominado *despensa*, destinado especificamente a este fin. Este local achégase á cociña e atende a almacenaxe de alimentos e consumíbeis. A despensa é común a todas as tipoloxías da casa contemporánea.

O arcón¹²¹ conxelador distánciase da cociña, encontrando acomodo xeralmente en locais ubicados en sotos ou en plantas baixas non vivideiras. Facemos notar que se a vivenda non dispón de soto ou de plantas diáfanas o arcón pode acomodarse noutros lugares como por exemplo o portal ou o corredor. O distanciamento do artefacto conxelador respecto da

121. O uso do arcón conxelador está moi xeralizado no mundo rural. De feito un elevado número das casas por nós estudadas tiñan ou pensaban adquirir un. Isto é ben expresivo do cambio nos hábitos alimenticios tradicionais, revelando a un tempo a disponibilidad regular e continua de produtos fóra de tempada, por exemplo os da matanza, e incluso de produtos impropios do medio rural como peixe, precociñados, postres, etc., que agora chegan ao pé da casa por vía de vendedores ambulantes en vehículos frigorizados.

cociña debe entenderse como unha consecuencia das grandes dimensións daquel e máis do seu uso discontinuo.

A configuración do sistema de espazos destinados á almacenaxe e conservación dos alimentos varía dunha a outra tipoloxía da casa contemporánea. Na casa arcaica a almacenaxe de graneis realizábase no faiado, un espazo que desaparece na casa rupturista e con el o seu uso. Esta condición mantense tamén na casa involucionista, se ben neste caso o espazo baixo a cuberta alberga, como xa temos dito, dependencias vivideiras.

A adega

O almacén destinado a albergar en óptimas condicións de conservación grande cantidade de viño tamén existe na vivenda rural contemporánea ao igual que en moitas das tipoloxías da nosa casa vernácula, se ben comprobamos que a presenza da adega na casa non garda relación coa capacidade enolóxica da zona onde se sitúa o edificio. Así pois en áreas xeográficas vinícolas algunhas das casas por nós visitadas carecían desta instalación, en tanto que en zonas non vinícolas algúns dos nosos informantes tiraban proveito de amplas adegas.

Unha vez máis estamos diante dun dos parámetros que nos falan do afastamento da casa e dos seus habitantes respecto das actividades produtivas do medio.

A adega dispónse por regra xeral nun local fresco, habitualmente próximo ao soto e non lonxe do gran comedor, xa que este é o principal punto de consumo de bebidas alcohólicas da casa.

A individualidade aínda non é unha premisa na organización dos dormitorios da vivenda de tipoloxía rupturista. Na imaxe: dormitorio nunha casa da Adina, Sanxenxo, edificada en 1979. O seu propietario foi emigrante en Francia.
Abaixo: dormitorio individual nunha casa en Portonovo, Sanxenxo.

122. As alcobas tiñan as dimensións mínimas que esixía a colocación da cama. Estes cuartos frecuentemente carecían de fiestras cara ao exterior xa que se abrían a outros locais da casa.

123. De feito non resultaba infrecuente que a mesma cama puidese ser compartida por varios irmáns e incluso polos proxenitores e algúns dos seus cativos.

Espazos para o descanso

Dormitorios

Na vivenda rural tradicional a función de habitación era quizais a menos significativa das da vivenda, malia ser a razón mesma do edificio. Nela o dormitorio constituía apenas o lugar de reposición da forza de traballo e, cando procedía, da procreación e da enfermidade. Moi diferente é a súa idea na vivenda urbana, onde a habitación vén ser o reduto individual no que o individuo edifica a súa identidade.

Na casa rural contemporánea asistiremos a unha dupla transformación dos espazos destinados ao descanso. Por unha banda aumenta o número de dormitorios, consecuencia do incremento nos estándares de privacidade entre os membros da familia, tal e como nos refiren Fernández de Rota e Irimia Fernández (1998, p. 207). Doutra parte prodúcese a mutación do carácter do dormitorio en si mesmo, que agora se adapta para albergar funcións novidosas (estancia, estudio, xogo infantil...), plasmándose no incremento constante da súa superficie.

En xeral ambas transformacións parecen obedecer ao obxectivo paulatinamente definido de asignarlle a cada membro da familia o dominio sobre un sector da casa.

Nesta orde de cousas xustifícase o progresivo enriquecemento do dormitorio con funcións alleas ao sono. Así, mentres o da casa vernácula acollía –como xa dixemos– o sono e a reprodución o mesmo espazo na vivenda contemporánea ademais das referidas funcións alberga o lecer e o estudio do neno e do mozo. Por outra parte o adulto, que dispón agora no dormitorio dun receptor de televisión desenvolve neste espazo algunha das funcións que tempo atrás realizaba na área estancial da casa.

O incremento do número de dormitorios da casa contemporánea prodúcese paulatinamente no tempo a partir do modelo tradicional no que tan só os petrucios dispuñan dunha cámara¹²² para si, privilexio que con-

trastaba coa situación dos restantes membros da familia quen durmían amoreados¹²³.

A casa contemporánea de tipoloxía arcaica presenta a primeira variante respecto da vivenda tradicional. Esta é a concesión a cada unha das parellas establecidas no seo da familia dun cuarto de seu, segregado do resto do grupo.

A fragmentación da área de durmir da casa ten a súa máxima expresión na máis recente das súas tipoloxías, na que ademais das parellas formais, cada membro solteiro da familia ten un dormitorio propio.

Igualmente significativa é a transformación que neste período rexistra a organización interna do dormitorio, unha dependencia que na vivenda contemporánea de tipoloxía arcaica dispuña da superficie estritamente necesaria para acoller un equipamento conformado por cama, mesiña e arcón roupeiro.

A superficie do cuarto de durmir incrementarase paulatinamente de forma que os dormitorios das casas máis recentes sobardarán superficie. Por esta razón no cuarto de durmir da vivenda rupturista resulta posíbel –como dixemos– a organización de actividades complementarias. Isto é o que sucede coas habitacións dos nenos, que agora son capaces de acoller, ademais do mobiliario propio do dormitorio –cama, mesiña e armario–, tamén o necesario para o estudo –escritorio e pequena biblioteca– e para o xogo.

Especial atención merece a intrusión da televisión no ámbito do dormitorio. A súa chegada á casa rural na década dos setenta despraza o lume da lareira como foco da atención familiar isto é, de *fogar*. Axiña conquistará o salón e finalmente buscará o seu lugar no dormitorio, en moitos casos acompañada de videogravador e máis recentemente dunha ampla variedade de accesorios e complementos. A este respecto debemos indicar que a disposición dun receptor de televisión nos dormitorios restaralle parte das súas funcións ás zonas de estancia colectiva da casa.

A chegada da auga encañada e do saneamento á casa rural posibilitará a instalación de cuartos de baño. Na imaxe: casa en Seavia, Coristanco.

O cuarto de baño é unha presenza da que fachendear. Os requirimentos da intimidade son minusvalorados fronte a outras consideracións. Así as cousas o aseo situado no fondo do corredor –centro xeométrico da casa– pode ser mostrado ás visitas sen reparo. Na imaxe: aseo dunha casa en Mogor, Marín.

Espazos para a hixiene

O cuarto de baño

A vivenda labrega tradicional carecía de calquera tipo de dependencia destinada á hixiene persoal. As necesidades evacuadoras dos residentes resolvíanse alén dos muros da casa. Cando a présa ou as condicións meteorolóxicas non o permitían, as referidas necesidades resolvíanse na corte situada intramuros da vivenda.

Nalgúns casos a vivenda podía dispor dun retrete. Instalado nun local de reducida dimensión no sobrado limitábase a un escano perforado, dotado dunha tapadeira. O vertido realizábase directamente cara ás cortes situadas na planta terrea.

Por outra parte sabemos que o baño persoal era un hábito pouco estendido estando reservado para os nenos e as persoas enfermas. Esta función executábase co auxilio dunha palangana grande de cinc, chamada *baño*, e da auga que quecía na lareira ou na cociña bilbaína e carrexábase nunha senlla.

Volvendo a vista atrás na historia verificamos –como xa temos explicado noutro lugar– que a dotación de cuarto de baño foi a primeira manifestación no ámbito doméstico do diñeiro e dos renovados gustos chegados a Galicia como equipaxe dos nosos transterrados en América. Aínda así a universalización das instalacións de aseo na vivenda rural farase esperar. Ás dificultades meramente económicas sobreporanse outras de índole infraestructural, non en van debemos lembrar aquí que a disposición de auga corrente nas casas –indispensábel para a instalación de calquera aparato sanitario– era infrecuente aínda a inicios da década dos sesenta na Galicia rural tal e como nos reflicten as estatísticas oficiais.

Tampouco podemos esquecer as dificultades derivadas da insuficiencia do sistema viario galego que aínda na década dos sesenta non permitía o acceso rodado a boa parte dos núcleos rurais do país dificultando de feito o traslado dos aparatos sanitarios desde os almacéns

124. FERNÁNDEZ DE ROTA, J. A. e IRIMIA FERNÁNDEZ, M. P. *Los protagonistas de la economía básica: la vanguardia ganadera y la casa en el este de la provincia de A Coruña*, p. 164.

dos vendedores até os lugares de instalación final. Nesta orde de cousas Fernández de Rota e Irimia¹²⁴ recollen anécdotas –datadas a mediados dos sesenta– dando noticia do traslado a lombo de mulo de inodoros e lavabos por un carreiro calquera nas terras de Monfero para finalmente ser colocados en casas que carecían de instalación de auga encanada.

A xeralización na primeira metade da década dos oitenta dos abastecementos de auga –colectivos ou individuais–, garantindo caudal e presión continuas, posibilitará a instalación de cuartos de baño, aseos e incluso de quentadores instantáneos de auga.

A este respecto cómpre advertir certas particularidades segundo se trate dunha ou outra das tipoloxías da casa. Así é que na vivenda arcaica destínase á hixiene persoal un único habitáculo en tanto a vivenda rupturista enriquecese cun segundo local, chamado aseo. Realízase esta dependencia con frecuencia na planta baixa do edificio para lle dar cobertura aos usuarios situados no exterior da casa, reservando o baño da planta superior para o ámbito estritamente familiar. Debemos facer notar que o cuarto de baño da casa rupturista –identificado cun elevado obxectivo vital– recibirá un tratamento exquisito que se manifesta nunha coitada decoración.

Na vivenda do terceiro período –o por nós denominado involucionista– a distinción que recibe o cuarto de baño raia xa co luxo, expresado na aplicación de rechamantes alicatados, de billas ornamentadas e mesmo na disposición de aparatos sanitarios sofisticados, como por exemplo o lavabo de dobre seo ou a bañeira redonda¹²⁵.

Mais o verdadeiramente significativo nesta etapa é a multiplicación do número de cuartos de baño, que agora son dispostos en todos os andares do edificio e incluso, tal e como temos comprobado nalgúns casos, poden localizarse servindo a áreas funcionais diferenciadas situadas no mesmo nivel. O número medio de locais destinados á hixiene persoal nesta tipoloxía é de catro.

A ruptura coa miseria do hábitat anterior, caracterizado polo seu baixo equipamento, está representada nos cuartos de baño como en

Á esquerda: baño nunha casa de tipoloxía rupturista. Á dereita: dúas imaxes do baño dunha casa involucionista. No primeiro caso a sofisticación desta dependencia búscase coa aplicación de cores vivas, en combinacións chamativas. No segundo exemplo aquí presentado prefírense materiais de cores claras e textura brillante en imitacións de mármore. Tamén son frecuentes os dourados en billas e accesorios –mesmo de plástico– en clara representación do ouro.

125. A posesión da bañeira identifícase coa culminación do luxo e da sofisticación do ambiente doméstico. A súa posta en obra recibe grande atención, sendo frecuente que se rodee dunha máis ou menos ampla mesada que nalgún caso mesmo pode chegar ao límite da elevación total da peza sobre unha sorte de plataforma, tal e como recoñecemos nalgúns das casas dos nosos informantes.

126. VILLANOVA, R., LEITE, C. E RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 71.

poucos puntos da vivenda. Isto é o que Villanova¹²⁶ cualifica como a “alegre experiencia da entrada da auga na casa”. A atención prestada a estas dependencias –sempre limpas e amañadas– non só testemuña, e niso coincidimos con Villanova, a variación dos hábitos hixiénicos. Tamén simboliza o ascenso socioeconómico dos seus propietarios.

A representación do confort, incluso do luxo, varía dunha a outra tipoloxía. Se nun primeiro momento o luxo e a novidade expresábanse coa simple posesión do cuarto de baño, na casa rupturista da década dos setenta a distinción buscábase mediante a aplicación de acabamentos de estética abraiante. Recórrase para isto á utilización da cor, que se aplica indistintamente aos aparatos sanitarios e aos acabamentos de paredes e solados.

Na casa involucionista, o usuario semella reaccionar fronte aos rechamantes resultados do período anterior, impondo agora a sofisticación. Por esta razón disporá no baño o equipamento máis moderno do momento –bañeiras de hidromasaxe, billas monomando, etc.– e uns acabados que se achegarán aos estimados popularmente como propios dos baños das casas ricas, a base de baldosas de gres de texturas brillantes e cores claras, en imitación de mármore. Os cuartos de baño privativos dunha habitación son unha solución propia das vivendas máis recentes como xa temos explicado, onde a busca da intimidade persoal acada grande forza.

Os baños ábreanse en todos os casos cara a fachadas secundarias, realizándose sempre o seu acceso desde un espazo non estancial –corredor ou recibo– excepción feita dos que abren a dormitorios. Isto é unha consecuencia directa das prescricións do regulamento de habitabilidade das vivendas.

Lavadoiro e tendal

A introdución da lavadora no medio rural veu distorsionar o modo tradicional de lavado e secado da roupa, afectando tamén a unha constelación de actividades complementarias. Estas actividades realizábanse nun lavadoiro –as máis das veces comunal– emprazado á beira dun regueiro ou ao pé dunha fonte, en tanto nos prados próximos asoallábase a roupa.

Estas eran actividades exclusivamente femininas, que en boa medida tiñan carácter colectivo e acompañábanse de manifestacións máis ou menos folclóricas. A existencia dun ricaz patrimonio fraseolóxico sobre o lavadoiro e todo o que nel se facía testemuñan isto que dicimos.

A mecanización do lavado da roupa fará innecesario acudir ao lavadoiro, pondo fin a estas construcións, á actividade nelas desenvolta e mesmo ao folclore asociado a ambas. En contrapartida a muller quedou liberada dunha obriga social que no sucesivo sería asumida tamén por outros membros da familia.

O lavado da roupa e o seu secado e asoallado presentan na vivenda contemporánea grande inercia respecto das fórmulas tradicionais. Isto explica a alta frecuencia coa que na casa se presentan simultaneamente un pilón, para o lavado manual, e unha lavadora, para o lavado automático. En certa maneira as razóns que xustifican esta duplicidade son semellantes ás que explicaban a presenza de cociñas de combustíbel tradicional a carón doutras de combustíbeis actuais. Tal e como expuxemos noutro lugar, o usuario, indeciso entre o que lle ofrecen o vello mundo rural e o novidoso universo urbano, amósase incapaz de decantarse por algunha das dúas alternativas, tomando finalmente o que lle convén dun e doutro modelos.

O secado da roupa realizábase tradicionalmente por exposición directa ao sol, resolvéndose tamén desta maneira o asoallado das prendas. Na casa contemporánea a inercia deste modo de operar provoca que o tendido da roupa aínda naquelas vivendas que dispoñen dun local destina-

Os prexuízos estéticos e as disfuncionalidades consecuencia do tendido da roupa soen minusvalorarse. Arriba, casa en Piñeiro, Marín; abaixo, outra en Amoeiro vila.

As funcións agrícolas, cando existen, son relegadas á planta terrea. Todo aquí –accesos, organización e mesmo os materiais de construción utilizados– adecúanse a este fin. Nas fotografías: edificio en Vilaríño, Cambados.

do exclusivamente a este fin, conquistou o emprazamento máis asoallado da finca. Non resulta infrecuente que neste punto se dispoña dun tendal exterior. Noutros casos o tendal pode sobreporse á fachada do edificio ocupando balcóns ou galerías.

Respecto do tendido da roupa cómpre indicar que os prexuízos estéticos derivados da presenza de prendas tendidas á vista son sistematicamente minusvalorados polo usuario en beneficio dun axeitado aireado da roupa.

O espazo destinado na vivenda contemporánea a albergar estas funcións ten evolucionado coa propia vivenda. Na casa dos primeiros momentos a lavadora –cando aparecía– ocupaba un lugar residual nun recanto de calquera local non vivideiro, entre tanto o tendal dispúñase moitas veces na propia finca ou mesmo no baixo cuberta. Na casa rupturista a intrusión da lavadora acada carta de naturalidade e como tal préstaselle acomodo nun local da área non vivideira da casa destinado exclusivamente a este fin.

O tendido da roupa realízase as máis das veces nas proximidades do lugar onde se encontra a lavadora tendo lugar nun local amplo que tamén pode soportar outros usos. Na sofisticada vivenda involucionista as dependencias destinadas a lavadoiro e tendal están perfectamente delimitadas localizándose ambas no soto do edificio, afastadas por tanto da área vivideira da casa.

Os espazos para as actividades relacionadas coas capacidades produtivas do medio

O almacén da colleita. O almacén de trebellos e maquinaria agrícola. O lugar dos animais

Chegado o momento de analizar e describir os espazos onde se gardan na casa a colleita, os trebellos, a maquinaria agrícola e incluso os ani-

mais da facenda debemos advertir de entrada que todo o relacionado coa actividade agropecuaria verase afectado dunha ou outra maneira pola transformación funcional do agro que sacudiu este sector ao cabo do século XX.

Así pois, para acometer a análise que pretendemos debemos diferenciar as actividades laborais que tradicionalmente se desenvolvían na casa –entendida como unidade de produción– das que en tempos recentes chegan a ela. Comprobamos que as actividades tradicionais teñen que ver coas capacidades produtivas do medio, en tanto as recién chegadas ao ámbito doméstico son, as máis das veces, actividades pertencentes a outros sectores económicos.

Para a definición da maior ou menor *ruralidade* da vivenda contemporánea valémonos da análise de tres das características dos locais que albergan as actividades relacionadas coas capacidades produtivas do medio: dimensión, situación dos seus accesos e relación coa área vivideira do edificio. A este respecto comprobamos que a primeira vivenda –a que nós denominamos arcaica– incorpora ao seu programa un amplo repertorio de dependencias destinadas a albergar os animais domésticos, a ferramenta e a maquinaria agrícolas e os froitos e os adubos da terra. Esta casa é o resultado da agrupación de varios corpos, cada un deles destinado a un uso concreto. Os accesos destes locais abríranse uns cara á vía pública, outros cara ao predio e outros cara á zona vivideira da casa en función dos seus usos específicos.

Os ámbitos situados dentro do límite físico da vivenda resérvanse sempre para resgardar aquilo merecente dunha especial atención ou vixilancia polo usuario, por exemplo a ferramenta e os trebellos de labranza. Este tamén é o lugar das instalacións sofisticadas, tal é o caso dos tanques de enfriamento do leite e das adegas industriais. Os animais, tanto os menores como os maiores –nas contadas ocasións nas que estes aparecen– son dispostos en locais distanciados da área doméstica.

Na vivenda rupturista –propia do período 1975/1985– as cousas sofren unha notábel transformación. Agora a dedicación ás actividades

Estabelecementos
hosteleiros ou
industriais –sempre de
escala familiar–
comparten
ocasionalmente o
edificio da casa rural
contemporánea.
Á dereita: unha
panadería acomódase
no baixo dunha
edificación de
tipoloxía rupturista en
Quintá de Lor, Quiroga.
Arriba vemos un taller
de reparación de
maquinaria agrícola
baixo unha vivenda en
San Xusto, Coristanco.

agrícola ou gandeira tense reducido notabelmente na maior parte das familias residentes no medio rural, de xeito que o agro xa non é a súa principal fonte de recursos económicos. Aínda así constatamos que o residente no rural conserva neste período, en maior ou menor medida, certa actividade agraria. Plasmada nun horto ou nun pequeno curral isto expresa como tantas outras cousas do agro contemporáneo a inercia de modos de vida pretéritos.

A sofisticación das explotacións agrícolas e gandeiras –convertidas por obra e graza do mercado en auténticas agroindustrias– xunto coa elevación dos estándares hixiénicos provocará o seu desprazamento a recintos especializados¹²⁷ afastados do entorno doméstico. Todo isto terá unha repercusión espacial directa: a vivenda perde, por inútiles, a meirande parte das construcións adxectivas que antano complementaban a area doméstica. Neste contexto a liberación da planta baixa do edificio tras da expulsión das dependencias de uso agropecuario ha xerar un espazo que se adecuará aos novos requirimentos produtivos da casa. Aquí acomodaranse as industrias chegadas tras as mutacións profesionais que os homes e mulleres do rural experimentan no proceso migratorio.

O esquema distributivo que máis habitualmente aplica neste espazo o usuario que aínda permanece vinculado á agricultura consiste na liberación da planta de calquera fragmentación agás as estrictamente necesarias para albergar un servizo sanitario ou un pequeno almacén. Por outra parte a busca da máxima diafanidade nesta planta provocará o afastamento cara ao exterior do perímetro do edificio da escaleira que lle dá acceso á vivenda situada no nivel superior. A necesidade de liberar a planta terrea parece ter xustificación –segundo extraemos do expresado polos nosos tantas veces citados informantes– na necesidade de admitir calquera tipo de uso e incluso a rotación deles, o que parece lóxico entre usuarios en situación de mobilidade socioeconómica. De feito advertimos un número significativo de casos nos que este local era visto polo grupo familiar como unha reserva espacial capaz de acoller nun momento indeterminado a expansión da vivenda.

Na casa involucionista desaparecen todo tipo de dependencias relacionadas coas actividades agrícolas. Isto resulta obvio dado que para a meirande parte dos seus usuarios a relación co mundo agrario non vai máis alá da inclusión dentro do axardinamento da finca na que se sitúa o edificio dalgunha árbore froiteira.

Espazos destinados a actividades produtivas non agrarias: local comercial e establecemento industrial

Das tres tipoloxías de vivendas contemporáneas por nós establecidas na única delas onde detectamos a inclusión dun espazo destinado ao establecemento dalgunha actividade comercial ou industrial é na casa rupertista.

Esta é a casa construída por individuos –en orixe labregos– que no seu destino migratorio teñen desenvolto a súa actividade no sector industrial ou no dos servizos, renunciando tras a emigración a reintegrarse no sector profesional de partida.

Para resolver a súa nova situación profesional o retornado instalará un comercio ou unha pequena industria. Estes novos usos encontrarán doado acomodo nos espazos da casa antes destinados a actividades agrarias, é dicir na planta terrea. A este respecto a diafanidade coa que se resolve a distribución da referida planta absorbe axeitadamente calquera destino comercial ou industrial.

A localización de usos comerciais ou industriais é infrecuente na vivenda arcaica. Isto resulta comprensíbel na medida en que a brevidade da estadía dos emigrados que naquel momento retornan á terra non tería abondado para producir unha fonda transculturación nin o abandono definitivo da actividade agraria inicial. Moi diferente é a situación dos emigrantes de períodos máis recentes, concretamente dos que levan-

Churrasco *Die zwei Deutsch* (Os dous alemáns) sita en Leboreiro, Melide. Este é un exemplo dos milleiros de establecementos de todo tipo que expresan nos seus rótulos o traxecto migratorio dos seus promotores.

127. Facemos notar que a mecanización do mundo agrario, indispensábel para acadar a súa competitividade económica altera a configuración da explotación tradicional. Agora un labrego, auxiliado dun corto número de empregados pode –e debe– atender unha explotación gandeira formada por un alto número de animais e unha amplísima extensión de terras.

O coche forma parte dos obxectos –a casa é outro deles– a expor como símbolo do triunfo económico do seu promotor. O seu acomodo na casa debe satisfacer estas arelas, o que con frecuencia provoca disfuncións. Arriba: garaxe e churrasco nunha casa en Córghomo, Vilamarín de Valdeorras. No centro: garaxe engadido a unha casa de tipoloxía arcaica en Celanova vila. Abaixo, interior do garaxe –aquí espazo polivalente– dunha casa en Santo Amaro.

tan –xa na década dos noventa– a vivenda por nós denominada involucionista. Aquí encontramos dous tipos de individuos, que producen vivendas semellantes malia estaren afectados por circunstancias vitais diferentes. Dunha banda está o grupo dos que retornan xubilados tras dun dilatado traxecto migratorio e doutro os que permaneceron no estranxeiro moito menos tempo, retornando por tanto en plena vida laboral. Tanto os uns como os outros destinarán integramente o edificio que levantan na súa aldea natal a residencia. Os primeiros por estaren xubilados e os segundos porque ante a incerteza que lle afecta neste tempo ao mundo rural optarán por reiniciar a aventura empresarial en foros máis seguros, fundamentalmente nas vilas das cabeceiras comarcais.

Os comercios que máis frecuentemente se presentan nas vivendas do medio rural son os relacionados coa hostalaría –bar, mesón, en menor medida restaurantes– e o comercio, principalmente no subsector alimentario, tal como a panadaría ou o supermercado. Dentro do sector industrial, a inmensa maioría dos establecementos radicados nas vivendas rurais son talleres de automoción, de maquinaria agrícola ou almacéns de materiais de construción. A tipoloxía do establecemento repite o esquema produtivo minifundista propio do agro galego: atención familiar, dedicación intensiva, identificación da actividade laboral co modelo de vida... A título anecdótico debemos referir aquí que con certa frecuencia estes establecementos reciben a denominación do país ou da cidade onde estivo emigrado o seu promotor.

Dependencias non vivideiras

O garaxe e os espazos para o ocio: sauna, churrasco, forno, taller, etc.

A chegada dos vehículos ao mundo rural trouxo aparelladas algunhas novidades no deseño da casa vivenda. De feito pode considerarse como altamente transcendente a inclusión dun garaxe no programa da casa

rural. Isto comprobámolo na casa involucionista, onde este recinto acada notábel presenza.

Por outra parte a casa involucionista vai mostrar a súa riqueza espacial e o desapego aos modos tradicionais de vida coa inclusión de novidosas dependencias –sauna, churrasco, forno, taller e incluso salas de xogo– que nos están falando duns hábitos vitais onde o lecer e o ocio comezan a ter grande protagonismo.

Espazos de reserva

Baixo esta denominación designamos aquela porción do edificio que permanece sen uso, á expectativa do seu destino final. Esta circunstancia xa foi referida e explicada noutro lugar deste ensaio, polo que só nos resta aquí explicar as características funcionais dos locais que o promotor da casa rural contemporánea destina a este fin.

A súa presenza é un atributo frecuente nas casas máis recentes, é dicir, nas de tipoloxía involucionista, resultando estraña nas outras. Isto explicaríase na medida en que aquelas son o resultado de economías moi axustadas.

A maioría dos nosos informantes xustifican a existencia de espazos de reserva nas súas casas como ámbitos con potencial residencial, destinado a satisfacer as necesidades de acomodo dalgún membro da familia esgazado do núcleo orixinal. Nisto unha vez máis vamos encontrar un grande paralelismo co sucedido en Portugal, que nos describe Villanova¹²⁸

Sempre grande, a casa pode acoller familiares entrados xa na anciandade, como pode pola disposición da planta baixa, ofrecer un apartamento de “tránsito” para os xoves fillos casados. A diferenza dos usos antigos debidos á división extrema da propiedade, ás condicións de aparcería que impuñan un espazo común ás tres xeracións, está concebida para permitir a cada parella ter, esta vez, o seu espazo de vida propio coa seguridade dunha reserva, dun extra para responder aos eventos familiares.

**GANESE LA DIFERENCIA
COMPRANDO
DIRECTAMENTE
EN NUESTRA FABRICA**

Gran surtido
en muebles:
VIENES -
TIROLES -
VASCO -
LUS XVI y
AMERICANO

COMEDOR estilo francés en metal o
caño, sin herraduras \$ **2.480.-**
OTROS. \$ 3.200, \$ 4.200 y \$ 5.500

Magnifico DORMITO -
RIO estilo francés .. \$ **3.350.-**
OTROS. \$ 3.990, \$ 4.600 y \$ 5.200

FABRICA DE MUEBLES AMBA
 EN LAS 2 ESQUINAS DE
Fábrica RINCON 456. BELGRANO Y RINCON

A emigración vai poñer en contacto individuos de extracción rural con estándares de amoblamento nidamente urbanos. Na imaxe: inserción publicitaria nun dos números do ano 1956 da revista *Galicia Emigrante* editada en Bos Aires.

128. VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 50.

Un exemplo das influencias que recibe o tranterrado referidas neste caso ao amoblamento doméstico. Ruperto Gallart, retornado dos Estados Unidos, reproduciu o dormitorio de Abraham Lincoln –exposto na Casa Branca de Washington– na súa casa natal de Ponte do Porco, Camariñas. Foto da axencia EFE, publicada en *El País*, 13-11-2000.

O mobiliario

Ningún estudo das transformacións da casa rural pode quedar completo sen unha análise de todo o relacionado co seu amoblamento xa que este vai expresar as pautas de uso, as formas de vida e mesmo os desexos e soños do que a familia quere ser. Por outra parte constitúe un elemento de primeira orde para determinar, por comparación cos modos tradicionais de amoblamento, a intensidade do proceso de cambio cultural que lle pode ter afectado ao promotor da nova vivenda.

Na casa rural contemporánea o recurso sistemático é o amoblamento estándar completo para cada peza, tal e como o ofrece o mercado do móbel.

O usuario adopta os modelos de mobiliario que ofrece o mercado. Comprobamos que na inmensa parte dos casos trátase de imitacións actuais de móbeis de aspecto clásico.

O sentimento de nostalgia que se desprende do tipo de amoblamento empregado contrasta coa actitude rupturista que este mantén noutras ordes da vida, por exemplo na moda que viste e na querencia polos electrodomésticos¹²⁹ e mais polos automóviles de último modelo. Non debemos esquecer que o promotor, particularmente se este é un emigrado retornado, demole a vivenda natal e substitúea por outra nova desprovista de referencias.

Neste contexto atribuírle á nostalgia ou á resistencia diante das innovacións a razón da utilización de mobiliario de aspecto antigo antóllase-nos un argumento insostíbel.

Rybczynski¹³⁰ enfróntase con esta mesma contradición cando estuda a vivenda unifamiliar do norteamericano-tipo “los americanos pueden quedar fascinados por el futuro pero no quieren vivir en él” descubriendo que “la nostalgia por el pasado es un indicio de descontento con el presente” xa que o estilo actual pretendería modificar os hábitos sociais e incluso alterar o significado cultural subxacente do confort doméstico. Finaliza a súa exposición afirmando que o movemento moderno, de tan

129. Temos comprobado a presenza no equipamento doméstico do emigrado de todo tipo de aparatos e utensilios como por exemplo fornos microondas, teléfonos portátiles, videogravadoras, cadeas musicais, etc.

130. Rybczynski, W. *La casa: historia de una idea*, p. 216.

fonda transcendencia noutros aspectos non callou no referido ao mobiliario xa que

Su negación de las tradiciones burguesas le ha llevado a poner en tela de juicio y a rechazar no sólo el lujo, sino también la comodidad, no sólo el abigarramiento, sino también la intimidad.[...] su interés por los materiales y los objetos de aspecto industrial lo han desviado a la domesticidad. La austeridad ha sustituido al agrado. Lo que empezó como una tentativa de racionalizar y simplificar se ha convertido [...] en una tentativa de cambiar la forma en que vivimos. No es una ruptura porque termine con los estilos de época, ni porque elimine la ornamentación, ni porque haga hincapié en la tecnología, sino porque ataca la idea misma del confort. Por eso la gente se vuelve hacia el pasado.

A cantidade de mobles que se dispoñen na casa actual é notabelmente superior á que existía na vivenda vernácula, non xa polo incremento do poder adquisitivo do morador senón polo grande tamaño que soen presentar as dependencias desta. Comprobamos que o incremento superficial dunha dependencia respecto do seu equivalente na vivenda tradicional garda relación directa co aumento do número de móbeis. Vemos por exemplo o caso do dormitorio. Unha peza que na casa contemporánea de tipoloxía arcaica acollía unha cama, un armario e a mesiña de noite, na casa involucionista enriquecerase a maiores cunha coqueta, unha mesiña complementaria para o receptor de televisión, algunhas cadeiras e mesmo un galán. Por outra parte as habitacións dos nenos acollen agora un andel aberto e un escritorio, móbel este absolutamente novidoso na vivenda do rural.

Mención especial merece o equipamento do salón cerimonial, xa que a este espazo confíase a máxima representatividade da *casa* (entendida aquí como grupo familiar).

O construtor da nova vivenda rural amoblará e decorará esta peza con todo o luxo que pode imaxinar: alfombras, unha lámpada de cristal, unha cheminea¹³¹ de cantaría e incluso cadros nas paredes conformando un escenario no que todas as súas compoñentes semellan estar

Alfombras, chemineas de cantaría, lámpadas de rebuscado deseño e revestimentos a base de materiais brillantes e cores variadas forman parte do vocabulario básico do decorado da casa contemporánea.

Abaixo: interior na Adina, Sanxenxo e arriba outro en Tállara, Lousame.

dispostas co obxectivo de recrear o luxo existente na casa grande ou no pazo local. Caso extremo de pretenciosidade é o chapeado das paredes en madeira ou a disposición dun artesoado como falso teito.

Conclusiones

A máis significativa das novidades de orde funcional debida á acción dos emigrados na construción das súas vivendas é a reorganización do programa doméstico. Como consecuencia da referida reorganización desaparecerán da casa emprazada no medio rural todas as funcións relacionadas coa explotación do medio.

Advertimos que as novidades no ámbito doméstico non sempre conseguen substituír o seu equivalente tradicional, provocando isto a convivencia entre solucións correspondentes a mundos e tecnoloxías dispares.

A casa contemporánea acusará a progresiva sofisticación do seu programa, multiplicando a superficie e o número de dependencias destinadas a estancias e a dormitorios. Simultaneamente vai perder todos aqueles espazos que na vella casa se destinaban á actividade agropecuaria. Estes nun primeiro momento albergarán as novas industrias nas que se vai ocupar o habitante do agro, en tanto que nun segundo e derradeiro momento este espazo destínase a albergar a máis recente das intrusionas domésticas: o coche.

As transformacións descritas teñen soporte en cambios culturais, sociais e económicos de fondo calado. Falamos da terciarización da sociedade labrega, da reestruturación da familia, da monetarización da vida no rural, da incorporación da muller ao mercado laboral e da expulsión das clases pasivas fóra do ámbito da casa.

Por outra parte facemos notar que a tecnoloxía da construción fixo posíbeis os cambios funcionais antes descritos. Así a utilización de estruturas a base de pórticos de formigón armado posibilitará á hora de converter o esquema funcional en realidade física un grao de liberdade

131. A inmensa maioría dos nosos informantes manifestaron non ter encendido a cheminea nunca.

impensábel coa ríxida estrutura a base de muros de carga da casa vernácula.

Onde non houbo variacións notábeis respecto do modelo tradicional é na organización vertical da casa. Aquí as actividades públicas e as colectivas permanecen na planta terrea en tanto as privadas sitúanse no nivel superior.

A multifuncionalidade caracteriza á casa rural contemporánea xa que se cimenta sobre un compendio de experiencias que concernen aos desexos íntimos da familia e aos seus modelos vitais –que mesturan modos de vida rural e urbana– tendo isto a súa tradución no espazo arquitectónico. Numerosos exemplos reafirman o que dicimos. Por exemplo a disposición na cociña dun receptor de televisión e de aparatos que consumen na cocción tres combustíbeis diferentes; a colocación do arcón no recibidor e a polifuncionalidade do balcón como estancia, tendal e secadeiro de froitos.

O desencontro entre os dous modelos vitais e culturais –urbano *versus* rural e privado *versus* público– teñen a súa expresión máis intensa na oposición cociña-salón nestas arquitecturas.

A cociña é o lugar onde a familia se relaciona cos demais. Aquí é onde a familia aparece tal como é. Doutra parte a sala é puro simbolismo. Nela todo, incluso o mobiliario parece disposto para acoller a máxima representatividade familiar.

O promotor debuxa a súa casa

Tal e como xa temos explicado o promotor toma parte activa no proceso de ideación arquitectónica da súa casa. Esta característica é especialmente notábel entre os promotores sometidos a algún proceso migratorio.

Encontrabamos explicación a isto na medida en que o emigrado –impulsado polas incertezas derivadas da súa condición de residente ausente– precisa manter o control do proceso de deseño da súa vivenda resistíndose ás prescricións legais que poñen esta misión en mans dos técnicos.

A concepción do edificio obrigaralle ao promotor a utilizar ferramentas gráficas –ao igual que a calquera outro deseñador– para acompañar os recursos mentais xurdidos durante o proceso de ideación arquitectónica e que non poden apoiarse só na linguaxe verbal.

Aquí vamos estudar o conxunto de estratexias gráficas que lle seguen ao proceso de invención de obxectos arquitectónicos por parte de individuos que, sen seren profesionais da arquitectura, entran en relación con esta disciplina no momento de construción da súa vivenda propia.

Estimamos que se ben os debuxos falan por si mesmos, unha comprensión a fondo nacida dunha análise rigorosa pode revelar claves que nos faciliten o entendemento do proceso de proxectación das novas vivendas no fin do milenio.

Por outra parte, pretendemos chamar a atención sobre un campo do grafismo arquitectónico: o debuxo dos que non saben nin debuxar nin proxectar. Sorprendentemente esta parcela permanece aínda inexplorada malia a abundancia de traballos científicos que analizan o debuxo de ideación arquitectónica de moitos outros tipos de individuos como por

Boa parte do texto deste anexo presentámolo como ponencia no X Congreso Internacional de Expresión Gráfica Arquitectónica, celebrado en Barcelona, na sede da Escola d'Arquitectura da Universitat Politècnica de Catalunya, en xuño de 2000 baixo o título *El dibujo de los que no dibujan*.

exemplo o dos arquitectos, dos nenos¹³² ou dos homes e mulleres pertencentes a etnias illadas.

Falaremos aquí das relacións entre debuxo e proxecto. Queremos fuxir –como fai Lapuerta¹³³– das aproximacións desde a filosofía, a psicoloxía ou desde a poética; non porque non nos parezan camiños suxestivos, senón simplemente porque como arquitectos interésanos preferente a xénese do proxecto arquitectónico deixando para outros especialistas diferentes aproximacións.

Resumindo, a cuestión que provocou este estudo é a de recoñecer se as arquitecturas domésticas promovidas polos emigrantes son como son porque a capacidade gráfica dos seus proxectistas é a que é ou, pola contra, se estes debuxos son como son porque as arquitecturas que representan non poden ser doutra maneira.

Apoiándonos na análise dos debuxos¹³⁴ realizados polos propios emigrantes tentaremos encontrar a resposta a este duplo interrogante.

O debuxante

Vamos pois analizar aqueles debuxos, esbozos e ilustracións coas que os clientes dos arquitectos na Galicia rural acompañan os seus encargos de arquitecturas residenciais. Estes documentos reflectirán todas as convencións sociais sobre o tema, falándonos do real mais tamén do ideal, nun sistema comunicativo que como veremos resulta extremadamente eficiente.

Iniciaremos a análise situando as cousas no seu sitio. Para isto temos necesariamente que definir a cualificación profesional destes debuxantes e certas características das arquitecturas que pretenden.

En primeiro lugar cómpre advertir que os debuxantes son xentes de extracción rural (aínda que sometidos a tensións de procedencia urbana) quen, como consecuencia dun proceso formativo xeralmente insuficiente manifestan fondas limitacións instrumentais para acometer con éxito a realización de debuxos arquitectónicos *correctos*.

132. A este respecto citamos aquí dous dos máis significativos traballos editados recentemente en castelán sobre o particular, Lapuerta e Muntañola.

LAPUERTA, J. M. *El croquis, proyecto y arquitectura*. Madrid: Celeste, 1997. MUNTAÑOLA, J. "La arquitectura como lugar"; *Quaderns d'arquitectes*. n. 13. Edicions UPC, Barcelona, 1996.

133. LAPUERTA, J. M. op. cit., p. 38.

134. Para isto baseámonos no afirmado por Lapuerta: "...nada en las formas gráficas es neutral o transparente y por tanto la propia utilización de las convenciones gráficas y la elección, aplicación prioritaria o el orden de aparición de un determinado sistema de representación, afectarán a la naturaleza de la información que estamos generando". *El croquis, proyecto y arquitectura*, p. 38.

E aquí aparece outro dos parámetros que hai que definir –a corrección ou incorrección dun debuxo arquitectónico– xa que se ben desde un punto de vista estritamente disciplinar os debuxos non profesionais dos que aquí tratamos resultan impresentábeis, desde o punto de vista comunicacional son documentos perfectos. E afirmo isto convencido de que en poucas ocasións poderemos encontrar instrumentos gráficos máis expresivos e sofisticados que estes, nos que ademais de arquitecturas caligrafíanse emocións, ideais e soños.

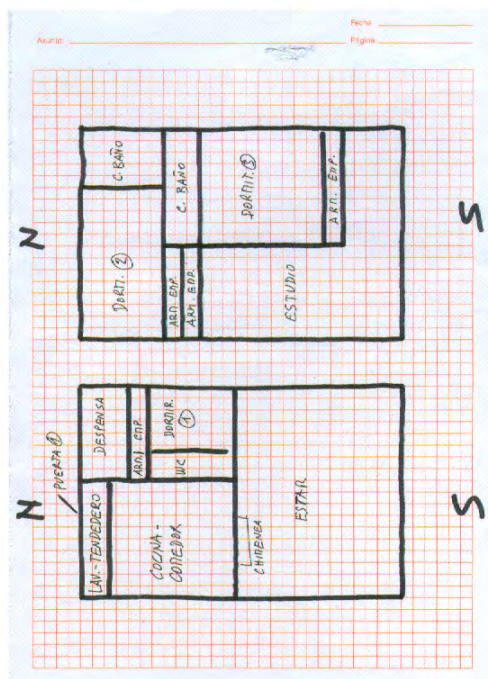
Tamén nos resulta indiscutíbel a solvencia técnica destes documentos. De feito, malia a súa aparente torpeza, serven para establecer a comunicación entre o cliente e o profesional da arquitectura nada máis e nada menos que no acto de construción da vivenda propia (o meirande investimento que o común das xentes realiza na súa vida). Cómpre lembrar aquí, ao fío do que acabamos de afirmar, que a devandita comunicación non sempre se consegue en sentido inverso, é dicir do profesional cara ao non profesional, malia (ou quizais por isto) a utilización no trance comunicativo de debuxos de “calidade”.

Insistimos na “idoneidade” destes documentos gráficos non profesionais. Eles son ferramentas esenciais e utilísimas, de xeito que lle permiten aos seus realizadores a fixación dos seus proxectos vitais. E isto non é pouca cousa, considerando as presións e incertezas ás que están sometidas os executores destes debuxos.

Individuos que, lembremos, están sometidos a tensións multiculturais e ás veces tamén a reximes de vida erráticos¹³⁵ que provocan neles unha situación de mobilidade cultural, social e mesmo económica, circunstancia que se agudiza entre os promotores emigrados. De resultas desta inestabilidade nacen arquitecturas –como xa temos explicado– que tenden a reproducir formas e solucións construtivas xa coñecidas, daí a súa predisposición a imitar edificios, ou partes deles, xa existentes.

Fronte a esta inseguridade o promotor emigrante, moitas veces afastado fisicamente da obra, precisa un mecanismo de control que non lle pode garantir o arquitecto, un profesional recién chegado ao mundo rural e do que non coñece as súas competencias reais.

135. Poucos textos poden expresar mellor o réxime errático da vida dos emigrantes como o que aquí presentamos, da escritora brasileira de orixe galega, Nelida Piñón. “[Eulalia] Alí, en Sobreira [unha aldea da provincia de Pontevedra], pensaba ás veces na súa casa do Rio de Janeiro, proxectada e construída por Madruga, coa conciencia dunha familia a medrar. O home chufábase dos dous baños do segundo andar, luxo que ningunha casa veciña posuía. Para Eulalia, así a todo, aquela casa de Tijuca [Rio de Janeiro, Brasil], ou outra calquera, parecíalle transitoria. A mesma Sobreira era para ela unha estación intermedia, que amaba por don Miguel. O seu estado natural era o de viaxeira. Dona dun lugar invisible a simple vista, ignoraba en que barrio se localizaba, concentrada como estaba en recoller os enigmas esenciais da fe.” Nélica Piñón. *A República dos Soños*, p. 131-132. Galaxia, Vigo, 2004.

A idea para unha vivenda unifamiliar plasmada nun papel pautado polo seu promotor.

Descríbimos agora as formas en que se manifestan as referidas variábeis gráficas entre os promotores das máis novas casas de Galicia na súa condición de debuxantes de arquitecturas.

Iniciamos a referida descrición dos aspectos técnicos destes debuxos advertindo que todo neles –formato, técnica, escala gráfica, etc.– xustifícase en consideración a súa doada execución material.

De acordo co referido criterio de simplificación extrema, o grafismo tende á evidencia na codificación. Como consecuencia disto a diversidade de significados que cabe esperar dunha liña –seccións e pavimentos, liñas auxiliares, ocultas e accesorias– resólvese nos máis dos casos recorrendo ao seu regrosamento. Isto non impide que por veces os elementos seccionados poidan aparecer raiados ou coloreados en sinal de recoñecemento da súa distinta cualidade espacial. Dunha maneira tamén elemental –como é utilizando punteados, macizados e raiados nas súas diversas combinacións, ás veces reforzados coa cor– describíense os materiais cos que se construírá o edificio.

Como vemos, o debuxante sobreponse continuamente ás restricións que na súa capacidade de expresión lle impoñen as limitacións instrumentais.

Así, na busca espontánea da expresividade, cando os recursos gráficos escasean, o debuxo complementase con notas alfanuméricas, amosando entón cotas, cadros de superficies, estimacións económicas, etc. A elevada frecuencia con que estes documentos conteñen descrições de materiais e advertencias a uns e outros –*estreitar aquí, aumentar a ventá, pór tres enchufes...*– converten o documento gráfico nunha ferramenta extraordinariamente rica e eficaz no proceso de definición do obxecto arquitectónico.

Non nos sorprende neste sentido descubrir a presenza, case sistemática, da malla estrutural. Unha traza grafiada case sempre con rotundidade, quizais como recoñecemento da súa transcendencia na concreción do soño edificado.

O papel opaco, en formatos folio, DIN A4 ou DIN A5, con densidades de entre 80 e 90 gramos por metro cadrado é o preferido por estes

debuxantes, o que non nos sorprende xa que se trata do soporte máis común de entre os existentes no mercado.

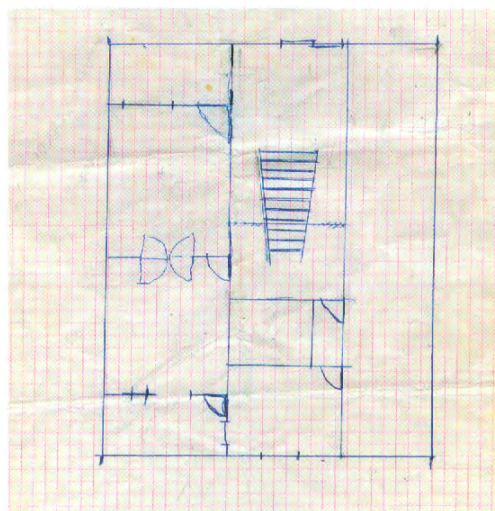
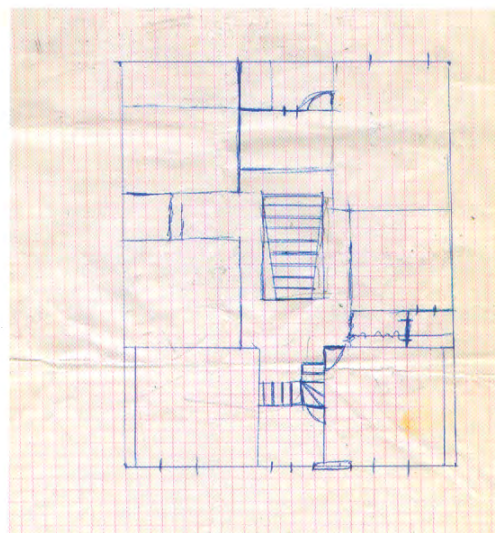
Desconcerta que o debuxante non se aproveite das vantaxes que lle brindaría a utilización dalgún tipo de papel transparente, o que se debe entender, unha vez máis, como un síntoma de desconfianza diante do infrecuente, do inusual.

Para o trazo recórrase a instrumentos elementais, nada sofisticados, de nula preparación e doada adquisición. O bolígrafo e o rotulador de punta fina son as ferramentas máis estendidas. A este respecto queremos facer notar que o autor do debuxo desexa un trazo permanente, inmutábel. Por esta razón o lapis non se utiliza ou cando se fai restrínxese ao trazado previo de liñas auxiliares.

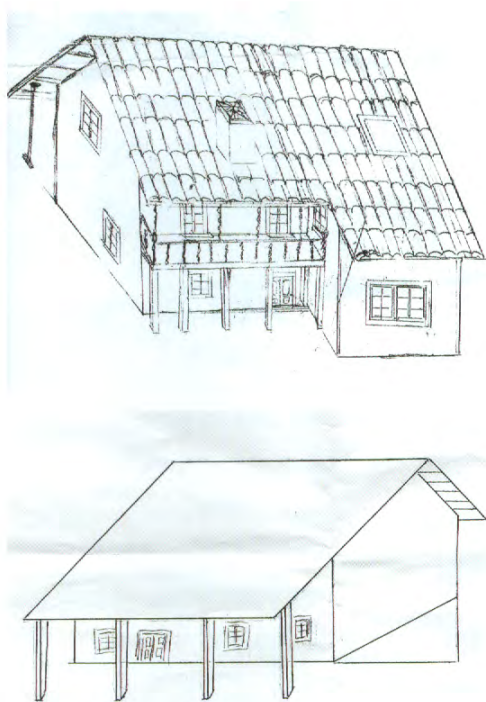
Os códigos gráficos empregados reflicten a inmensa variedade do espontáneo e nunca regulado. Onde parece haber máis concordancia é no referido aos mecanismos que aseguran a precisión do documento gráfico. Aquí a ferramenta habitual nos máis dos casos é o acoutado ou, no seu defecto, a construción do debuxo co auxilio dunha trama reticular, fin para o que o pautado do papel dos cadernos escolares ou o dos papeis milimetrados resulta idóneo e mesmo útil á hora de realizar representacións a escala. A este respecto comprobamos que a definición métrica dos espazos constitúe para a maioría dos debuxantes non profesionais un obxectivo central.

Arquitecturas de debuxantes que non saben debuxar

A polémica profesional sobre se o propio debuxo serve para xerar imaxes arquitectónicas ou se realmente o proxecto é previamente ideado e logo simplemente se grafía encóntrase tamén, coas salvedades oportunas, neste tipo de debuxantes e nas súas arquitecturas domésticas. Daí que tamén poidamos facerlle extensiva a súa resposta. Isto é –de acordo

A utilización polo proxectista afeccionado de papeis pautados non se segue necesariamente da racionalidade na composición do edificio. Nestas imaxes: debuxos para unha casa a construír en Escairón, O Saviñao, realizados por un natural da vila lucense –proprietario dunha tenda de material deportivo– radicado en Xenevra.

Os grafismos máis sofisticados correspóndense con individuos de meirande nivel formativo. Aquí se presentan dúas rudimentarias axonometrías, realizadas por debuxantes con formación universitaria de nivel medio. Ambos debuxos foron enviados por fax desde o estranxeiro aos arquitectos encargados de executar os respectivos proxectos. Correspóndense con casas construídas en Fisterra e Redondela, respectivamente. Comprobamos que o incremento do nivel cultural e o dominio de ferramentas gráficas avanzadas non necesariamente se sigue da preferencia por arquitecturas sofisticadas ou orixinais.

coa teoría sostida e defendida por Lapuerta (op. cit., 90)— que o debuxo, na meirande parte dos casos “es un instrumento útil para generar imágenes arquitectónicas” de forma que estas imaxes “no las crea el dibujo, sino que las provoca”.

No proceso de deseño da casa contemporánea participan o promotor en persoa, un técnico e ás veces outros axentes.

O grao de intervención duns e doutros e sobre todo a orde na que interveñen provocarán diferentes procesos proxectuais. Aínda así o resultado final será único. Isto debe entenderse como consecuencia da singularidade do propio procedemento de deseño arquitectónico no mundo rural da Galicia contemporánea onde, de acordo cun modo de facer arcaico, as respostas arquitectónicas individuais prodúcense por adaptación dun tipo, admitido e recoñecido pola colectividade.

Neste singular proceso de deseño, os materiais, as solucións construtivas, o modelo estrutural e incluso os esquemas das instalacións son coñecidos por todos, restando tan só por determinar o específico —as esixencias da familia, o tamaño do obxecto e certos pormenores derivados da implantación do edificio no terreo.

O debuxante da casa contemporánea —sexa este quen sexa— deberá adaptarse a este proceso de axuste ao modelo no que todos están previamente de acordo. Rapoport¹³⁷ explícao e xustificao así:

Se empieza con el croquis más simple, los rasgos generales se añaden y se elaboran los detalles y se hacen los ajustes durante el proceso. Al principio, el croquis está en la imaginación y hasta la ejecución comprende el uso de principios aplicables a todos los edificios; también la forma se ajusta a unos problemas dados y a los medios disponibles sin esfuerzos estéticos *conscientes* o intereses estilísticos. Estos edificios se basan en la idea de que una tarea común debe ejecutarse del modo más simple, directo y menos molesto posible. Esto sólo puede suceder en una sociedad ligada a la tradición, donde los cambios que tienen lugar ocurren dentro de una estructura de una herencia común dada y una jerarquía de valores reflejada en los tipos de edificios.

137. RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*, p. 15.

Neste contexto a única contribución do arquitecto que a comunidade rural vai apreciar del é o seu dominio das ferramentas gráficas.

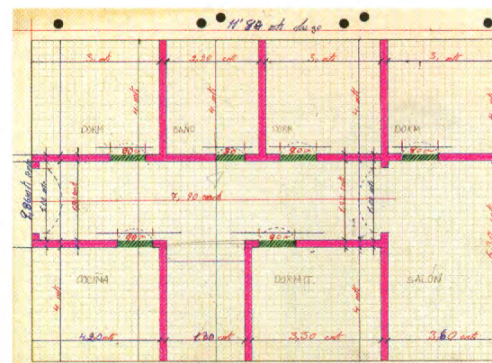
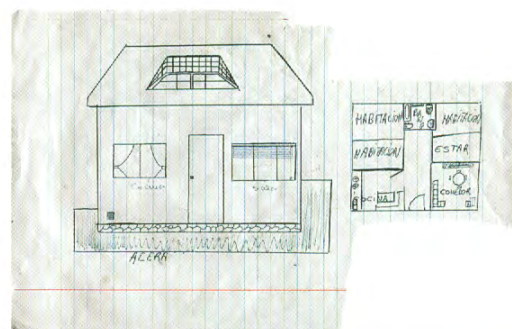
Conclusiones

Se tradicionalmente os debuxos de arquitectura se viñan clasificando en dúas categorías –profesionais e lúdicos–, os que aquí presentamos sitúanse, con todas as reservas que vimos expondo, nunha posición limítrofe entre ambas categorías. De feito neles conviven o onírico xunto co realista.

Así as cousas a veciñanza nun mesmo documento de informacións pertencentes a ámbitos diferentes pode lerse por exemplo naqueles “planos” nos que as cores dos paramentos, as cortinas das ventás e as curvas dos balagustres torneados son representados e definidos co mesmo rigor co que se rexistran as cotas, a posición das viguetas do forxado ou a distribución dos enchufes dunha planta.

Ningún prexuízo frea o debuxante non profesional cando trata de expresar as ideas coas que moldea a súa casa soñada. Nos torpes trazos realizados con bolígrafo ou rotulador escolar sobre follas pautadas encontramos un mundo sen exhibicións gráficas superfluas, sen ruídos. Ponse en evidencia aquí certa actitude intelectual no debuxante quen, aínda marxinado das vías comúns da expresión gráfica arquitectónica, satisfai certeiraamente as súas necesidades de comunicación neste campo.

En termos puramente instrumentais a calidade do debuxo arquitectónico realizado por individuos non profesionais antóllasenos como un tema menor. Non pretendemos aquí avaliar a capacidade gráfica de xentes que non teñen por que tela. O verdadeiramente interesante destes documentos é a carga emocional e afectiva que os impregna. A este respecto xa Bachelard¹³⁸ falando do debuxo que os moradores da casa fan da súa vivenda, advírtenos que ese debuxo “es un documento duro y estable que señala una biografía”. Posteriormente engade (Bachelard,

Os intereses do debuxante afeccionado son moi diversos, encontrando sempre o documento axeitado onde plasmalos. En xeral a planta vehiculiza o control dimensional e o alzado o coidado polos aspectos materiais do edificio.

138. BACHELARD, G.; *La poética del espacio*, p. 81.

104) que “toda gran imagen simple es reveladora de un estado del alma. La casa es, más aún que el paisaje, un estado del alma. Incluso reproducida en su aspecto exterior, dice una intimidad”.

Así pois e como resposta á dupla cuestión proposta por Lapuerta¹³⁹ [debúxase o que se sabe construír ou, pola contra, constrúese o que se sabe debuxar?] coa que iniciabamos a presente reflexión, comprobamos que a conexión biunívoca que se establece entre o mundo das ideas e o do debuxo, cando un home ou unha muller grañan o proxecto da súa vivenda resgárdase no insondábel silo da mente humana.

139. LAPUERTA, J. M. *El croquis, proyecto y arquitectura*, p. 83.

Conclusiones

Migracións e casa *Galicia, país de emigrantes*

Os movementos migratorios nas súas múltiples variantes e direccións acompañarán a Galicia desde a noite dos tempos, acusando alta intensidade no período que vai de 1880 a 1980. A efectos de ilustrar o que dicimos recordamos aquí que só no trienio 1911-13 viuse forzado a abandonar Galicia o sete por cento dos seus habitantes.

As razóns desta vaga humana, aínda non sendo a súa análise obxecto do presente traballo, encontrámolas na pobreza e na baixa calidade de vida imperantes en Galicia até tempos recentes. Neste contexto a emigración actuou como válvula de escape e como vía para superar as dificultades da vida diaria.

De resultas deste proceso a paisaxe humana do país acadou forte singularidade. A xeito de exemplo expomos a seguir as cifras do censo de 1970: 2.750.000 persoas habitaban en Galicia en tanto que 300.000 galegos residían noutras áreas do Estado, outros 300.000 noutros países de Europa e aproximadamente 1.000.000, entre galegos e descendentes seus, espallábanse polas Américas.

A migración –tanto no seu traxecto de saída como no de retorno– modificando a estrutura produtiva, alterando o equilibrio demográfico, insuflando recursos económicos e moi especialmente, dando soporte ao intercambio de ideas, debe ser vista como unha forza de primeira orde no desenvolvemento e mutación do universo rural. A este respecto debemos sinalar que a transformación do agro interesou a todos os ámbitos da

sociedade labrega: economía, política, gastronomía, relixión, vivenda, moda, costumes, idioma, folclore, etc.

Por outra parte comprobamos que este fenómeno non é en absoluto novidoso xa que, desde a prehistoria, as idas e vindas das xentes –invasores, conquistadores, inmigrantes, peregrinos, turistas, etc.–, teñen inducido sempre alteracións sociais ou culturais.

Vivenda e migracións

A casa vivenda da Galicia rural coñecerá nos finais do século XX unha fonda mutación que alterará o seu aspecto e funcionamento. Detrás deses amplos cambios descubrimos forzas e tensións debidas, en moitos casos, a un proxecto migratorio. Mais chegados aquí debemos advertir que só excepcionalmente estes cambios poden ser atribuídos á copia ou á importación de modelos, estéticas ou tecnoloxías foráneas. En realidade débense, sen ningunha dúbida, ás fondas alteracións socioeconómicas que lle afectan ao agro neste período, moitas delas desencadeadas, impulsadas ou enriquecidas, iso si, polas adherencias chegadas nas equipaxes e nas contas bancarias dos centos de miles de emigrantes retornados neste período.

Por outra banda a construción das novas vivendas provocará dunha maneira xeralizada o abandono, cando non o derribo, das vellas casas nas que residía a poboación antes de ter concretado o seu proxecto migratorio. As referidas edificacións, habitadas durante xeracións, serán vistas tras a conclusión da migración como obxectos obsoletos e mesmo vulgares. A este respecto comprobamos que a modificación das formas de apreciación das vellas arquitecturas vernáculas garda relación coa adquisición de novos hábitos vitais. Así pois o rexeitamento dun pasado inzado de connotacións negativas explica que o proceso de modernización da vivenda labrega teña sido acometido polos seus actores como ruptura e non como mellora.

Unha nova orde, unha vivenda renovada

Interrogándonos polas causas que xeraron a casa rural contemporánea non podemos encontrar unha única resposta. Pensar nas forzas derivadas dos movementos migratorios como desencadeantes en exclusiva da transformación da vivenda emprazada na Galicia rural ofrecería –como antes dicíamos– unha visión parcial dun panorama conformado por un complexo conxunto de forzas. A simple enumeración dalgúns dos procesos que ten acollido a nosa ruralía no cambio do milenio permítenos adiviñar a magnitude e amplitude deste asunto: industrialización, expansión da rede viaria, monetarización da economía, proletarización de amplos sectores da poboación, democratización da vida política local, profesionalización da administración pública, escolarización universal e obrigatoria até os dezaseis anos, xeralización do ocio e da asistencia sanitaria, consolidación das cabeceiras comarcais como centros intermedios no sistema económico, intervención da acción social do estado sobre as clases pasivas, envellecemento da poboación, expansión da televisión e da telefonía, perda de competitividade da industria agrícola, etc.

Aínda así a repercusión da emigración no mundo rural, cando menos en certa zonas do país, é notábel fronte ao conxunto das forzas que acabamos de enumerar. De feito a actividade migratoria está detrás –dunha ou outra maneira– dun alto número das construcións levantadas en Galicia no terzo final do século XX. En termos cuantitativos a incidencia da emigración neste campo é difícil de valorar, habida conta da inexistencia de estatísticas oficiais ou de estudos rigorosos que analicen en ámbitos territoriais reducidos á emigración e o retorno. Malia isto puidemos confirmar que non sempre en áreas de elevada migración esta é seguida dun incremento na construción de vivendas. Tal sucede alá onde o retorno é escaso por exemplo na alta montaña lucense e na ourensá. Por outra parte en zonas de escasa emigración mais de forte retorno, este é o caso da periferia das grandes cidades, detectamos un notábel número de vivendas promovidas por individuos retornados.

Na orde estética a achega da emigración na configuración da nova vivenda tamén é dificilmente valorábel. De feito as pautas seguidas maioritariamente por estes promotores para lle dar forma á súa casa raramente implican a importación de invariantes foráneos, xa que estes se nos confirma que son tomados no entorno inmediato da que vai ser a casa ou ben nas máis variadas e insólitas fontes. Por outra parte comprobamos que estas pautas non difiren no substancial das seguidas por promotores non emigrados.

A casa rural contemporánea

A nova vivenda no mundo rural contemporáneo

Con certeza podemos ver na casa rural contemporánea a expresión dun asunto máis fondo. Na vivenda exprésase a sociedade da Galicia rural do fin do milenio. Unha nova sociedade nacida sobre os alicerces do vello mundo rural e na que se teñen producido numerosas novidades, se ben ningunha tan trascendente como a descrita por Lipovetsky, para quen a grande innovación do mundo rural occidental, producida a partir de 1950 é o seu ingreso na era do consumo e da comunicación. Isto é, acabamos de asistir á transformación da sociedade agraria nunha cultura de masas, na que os hábitos e as prácticas culturais da maioría da poboación, así como as formas de consumo e de produción tórnanse homoxéneas, masivas e universais.

O modelo residencial tradicional no que a casa, xunto coa terra, os animais e a ferramenta, conformaba unha empresa agroindustrial que satisfacía as necesidades alimentares dun grupo familiar extenso, quedará obsoleto neste período. No seu lugar xorde unha nova vivenda que, desaparecida a vinculación dos seus moradores coas capacidades produtivas do medio, será destinada en exclusiva á función residencial.

As tipoloxías da casa rural contemporánea

Tres son –segundo o noso criterio– as tipoloxías de casa que se levantan na Galicia rural contemporánea: a casa arcaica, a rupturista e a involucionista. O feito de en apenas catro décadas se teren sucedido tres tipoloxías indica ben ás claras como de acelerados e fondos foron os acontecementos socioeconómicos que sacudiron o país neste lapso.

A concreción das tipoloxías da vivenda contemporánea resposta á progresiva sofisticación do programa residencial, traducido na perda de dependencias de uso non vivideiro e no continuo incremento superficial e volumétrico, consecuencia do crecente poder adquisitivo do home do rural, boa parte del atribuíbel –sen dúbida– aos seus esforzos na diáspora.

A organización tipolóxica da casa rural da Galicia contemporánea estruturámola en períodos temporais, atribuíndoselle a cada un deles unha das tipoloxías antes enumeradas. Deste xeito a primeira destas tipoloxías corresponde a un primeiro período que, arrancando en 1959 –posta en marcha do Plan Ullastres de Estabilización Económica–, damos por finalizado en 1973, cando a crise económica mundial. Ábrese a continuación un segundo ciclo –da casa rupturista– que conclúe en 1985, data de adhesión do Estado español á Comunidade Económica Europea, momento no que principia a terceira etapa –involucionista– que, no intre de editar este texto (abril de 2003) non podemos dar aínda por concluída.

O proxecto da casa contemporánea

A análise dos circuítos de influencia na fase de concepción da casa permitiunos identificar os soportes de difusión dos novos modelos residenciais e os axentes que interveñen na redacción do proxecto.

A identificación das fontes de inspiración do proxectista resulta ben difícil.

O proxectista recibe e mestura mensaxes de moi diversas orixes, xa na veciñanza do lugar onde vai construír o seu edificio, xa a través da televisión ou incluso nos puntos onde reside durante a migración. E chegados aquí debemos lembrar que neste lugar o galego estará á súa vez sometido –mesmo de forma pasiva– á acción das imaxes directas que emite aquel medio e ás indirectas que lle chegan a través das xentes das máis variadas procedencias –turcos, portugueses, xugoslavos...– que son compañeiros na diáspora.

Nesta orde de cousas temos comprobado que a crenza popular que lle atribúe aos emigrantes a reprodución na súa terra de modelos arquitectónicos importados resulta incerta, sendo contadas as edificacións que responden a este modo de facer.

O único real en todo isto é que a arquitectura da casa rural contemporánea representa a fractura co universo persoal anterior á emigración, concretando un proxecto vital individual. Así pois non tendo sido tomada nin a forma nin a organización da casa doutras comunidades nin tampouco de modelos existentes en Galicia, estamos en condicións de afirmar que esta arquitectura nace, nos máis dos casos, exclusivamente da invención dos seus promotores que toman, aquí e alá, os elementos que lle interesan.

Dous mundos en contacto

Por outra parte debemos salienta que todo na casa rural contemporánea responde a unha lóxica cultural codificada. Trátase dun sistema cultural novo, complexo aínda que desestruturado, inzado de contradicións, o que sen dúbida é consecuencia da súa inmadurez. Non debemos esquecer que o mundo rural tradicional, moldeado durante séculos esfarelou en apenas dúas xeracións, o que é un prazo moi breve para o establecemento dun novo sistema cultural.

Neste contexto a arquitectura da vivenda rural actual débete entre as respostas a dous modelos diferentes: o arcaico, en claro declive e o contemporáneo, como dicíamos, desestruturado.

Os efectos do que enunciámos son produtos arquitectónicos inestábais, inzados de contradicións, como as que se len na coexistencia nun mesmo edificio de elementos procedentes de ambos sistemas culturais. Isto é, a ausencia do arquitecto no proceso de deseño, o recurso á autoconstrución e a utilización dos materiais e da tecnoloxía dos que se dispón no contorno inmediato da obra.

Incluso na organización funcional da casa en si mesma os signos arcaizantes son tamén claros. Velaí á disposición dun salón cerimonial onde practicar a comensalidade ritual, a persistencia de usos estanciais en torno ao lume da cociña e as dualidades que se rexistran en todo o relacionado coa conservación dos alimentos, no coidado da roupa, na multiplicación dos accesos á vivenda e mesmo na coexistencia de combustíbeis naturais e industriais na cociña.

O proxectista da casa contemporánea

O proxecto e o proxectista

O deseño da casa rural da Galicia finisecular aparécesenos como unha operación na que, aparte do promotor, involúcranse outros axentes de xeito. Así pois estas arquitecturas son o resultado da complexa superposición dos gustos, desexos e modos de facer dun amplo grupo de actores do que forman parte o proxectista e o promotor, mais tamén axentes como o construtor e o subministrador de materiais de construción –os que pretenderán conducir o deseño do edificio ao ámbito do seu dominio– e tamén os familiares do promotor, encargados de continuar a execución da casa na ausencia deste e mesmo os veciños, que convivirán co novo edificio. Dos axentes citados, dous son os que acaparan, na maioría dos casos, a responsabilidade da conformación da casa: o proxectista e o promotor mesmo.

Dacordo co resultado da nosa investigación descubrimos que case sempre é o promotor quen intervén de principio, acometendo en

solitario a definición do programa da súa vivenda e incluso o “deseño” da mesma, en tanto que o proxectista –xeralmente un profesional da arquitectura técnica– soe centrarse na resolución daqueles aspectos burocráticos e tecnolóxicos imprescindíbeis para levantar o edificio.

O proxectista, unha novidade na vivenda rural

Os procesos de concepción e construción da casa tradicionalmente foron operacións que ocupaban o promotor da vivenda, quen se auxiliaba nesta misión polos seus parentes e veciños. Este modo de operar extínguese no derradeiro terzo do século XX, pasando ambas actividades a ser acometidas agora por individuos especificamente dedicados a este fin. A forte inercia que presentan os costumes tradicionais explicaría a resistencia que ofrece o promotor da vivenda diante da actuación do proxectista e do construtor da súa casa. Isto explicaría a estendida actitude pola que o promotor se reserva para si as derradeiras decisións e mesmo o remate final da edificación.

A misión do deseño da casa actual ten recaído sobre distintos actores. Nos primeiros tempos, alá pola década dos sesenta, esta responsabilidade correspondíalle ao construtor da casa. Posteriormente este labor foi conquistado por axentes con preparación técnica específica –apareladores e arquitectos–, se ben os primeiros son os que acaparan a maior parte dos encargos profesionais no medio rural.

A execución

Novos materiais, novas formas

As transformacións que no derradeiro terzo do século XX lle interesarán ao mundo rural galego tamén incidirán nos procedementos tradicionais de construción de vivendas, de forma que ningunha das tres compoñen-

tes desta industria –man de obra, materiais e tecnoloxía– quedarán indemnes diante deste proceso. Como queira que esta renovación é recente –de feito pode estimarse que está aínda activa– é frecuente a convivencia de prácticas tradicionais con outras nidiamente contemporáneas.

A utilización de materiais novos, repentinamente chegados ao mundo rural, desencadeará tensións e incertezas non sempre ben resoltas. Falamos de dúas cuestións transcendentais: por unha banda os efectos espaciais e por outra os meramente tecnolóxicos, derivados en ambos casos da inestábel lóxica que a carencia de memoria na comunidade lle vai dar aos materiais novidosos.

No referente aos efectos formais dos materiais recén implantados sabemos –xa que esta é unha lei arquitectónica universal– que renovan as formas e tamén que utilizados inconvenientemente desencadean solucións caricaturescas.

Desde o punto de vista tecnolóxico advertimos que os acelerados cambios na industria da construción collerán aos seus actores sen a competencia debida, utilizando produtos e máquinas que precisarían dunha aprendizaxe e adestramento previo.

A confluencia dos motivos arriba expostos derivará na produción de linguaxes primarias e simples, expresión do aforro de esforzo e da busca de solucións económicas e elementais.

A autoconstrución

A práctica da autoconstrución, nacida da máis fonda tradición rural, continúa con matices viva na Galicia actual xa que a casa segue construíndose coa axuda da familia, dos veciños e dos amigos, contándose coa concorrencia dun contratista para a asistencia nos labores máis sofisticados –cimentación, estrutura e cuberta– e con algúns especialistas –fontaneiro, electricista, calefactor, escaiolista e carpinteiro– para as misións máis sofisticadas.

O recurso á autoconstrución sostense por outra parte na lóxica da singular estrutura económica do promotor transterrado. Isto é, aqueles

individuos en situación vital incerta eludirán o risco na execución da vivenda. Para iso recorrerán á súa fragmentación nas unidades que realmente poden financiar e fiscalizar na súa totalidade, sen contar coa axuda de terceiros. Neste contexto a participación activa do promotor na execución da obra antóllasenos un recurso axeitado que o emigrado pode compaxinar coas estadias durante os períodos vacacionais na súa terra.

Prazo de execución

A construción da vivenda rural contemporánea é ás máis das veces un proceso que se dilata extraordinariamente no tempo.

Apúntase como razón primeira desta ralentización –por veces verdadeira descontinuidade– o efecto combinado dos sistemas seguidos para a execución e o financiamento da obra antes descritos, baseados na presenza activa do promotor, quen caso de estar emigrado só poderá aplicar os seus esforzos nos curtos períodos vacacionais.

Un efecto secundario da demorada execución da vivenda é que habitualmente o promotor ocupa a vivenda antes da finalización das obras de construción.

Valores simbólicos na casa contemporánea

A necesidade de ornamento

A utilización de recursos ornamentais estaba certamente mitigada na arquitectura doméstica da igualitaria sociedade tradicional, limitándose en termos xerais á coidada e harmónica disposición dos diferentes compoñentes da edificación. Será o retorno masivo de emigrados un factor de desestabilización que, introducindo a desigualdade económica na comunidade aldeá, derivará en tensións que farán sentir a necesidade da decoración.

Por outra parte esta situación impulsará a renovación do concepto de ornamento en si mesmo. Isto é, se na vivenda vernácula o decorado tiña por obxectivo expresar o bo gusto de quen habitaba a casa, na vivenda contemporánea o ornamento buscará distinguir a cada usuario do seu veciño, o que as máis das veces levará –a medio da incorporación de obxectos suntuosos– a manifestar xa non as preferencias estéticas do seu propietario senón o nivel económico necesario para acceder á propiedade dos referidos obxectos. Neste contexto, ter residido no estranxeiro brindaralle ao emigrante a oportunidade de inserir na súa nova vivenda obxectos alleos ao mundo rural, o que acrecentará o contido simbólico da morada.

Comprobamos así mesmo que a decoración da nova casa rural descansa sobre un soporte teórico moi elemental fundado nas mensaxes directas que proporciona a adición de certo tipo de elementos en tanto que a carga simbólica da casa maniféstase a través de mensaxes moito máis sutís pero igualmente potentes.

Estratexias do simbolismo: a dimensión e a localización da casa

Característica habitual na maioría das casas contemporáneas do medio rural é a súa grandeza. E non se trata dunha cuestión meramente dimensional, o que podería xustificarse en base a consideracións erradas no escalado dos espazos. A inconmensurabilidade da nova casa rural vén dada tamén pola durabilidade dos materiais cos que está construída.

O xeito de implantación do edificio no seu medio resulta en moitos casos certamente alegórico. Nesta orde de cousas fixamos a nosa atención en como se relaciona a nova edificación coas súas veciñas e coas formas físicas do territorio. A frecuencia coa que as máis novas casas do rural galaico son localizadas lonxe dos núcleos de poboación prexistentes estanos indicando que o aldeán –primeiro emigrado e logo retornado– desconfía da súa reintegración na comunidade nai, se ben necesita da súa proximidade para resolver a súa dislocada identidade.

Por outra banda a predisposición do promotor actual a localizar a nova morada nun lugar preeminente, como consecuencia da elección dun emprazamento sobresaliente por natureza ou da elevación artificial do terreo, fainos pensar na existencia dalgún mito en torno a este feito. Buscando un paralelismo coa forma de implantarse a casa indiana –que pretendía a posición dominante na aldea– colíxese o interese do construtor da vivenda rural contemporánea por repetir aquelas pautas, o que por outro lado satisfai as súas coñecidas arelas exhibicionistas.

Nesta orde de cousas comprobamos que, cando o emigrante non ten a posibilidade de edificar sobre unha lomba, levantará unha rampla artificial que a suxira ou cando menos, elevará a súa casa sobre un poderoso zócolo.

Usos e funcións na casa rural contemporánea

A mudanza do perfil sociolaboral do individuo é unha das máis coñecidas e estudadas secuelas das migracións sobre a personalidade das xentes. Aos efectos da conformación da casa vivenda esta circunstancia antóllasenos elemento determinante.

As estatísticas oficiais dan conta desta realidade: a maioría dos galegos emigrados abandonan a súa actividade profesional de orixe –a agraria– instalándose noutros sectores produtivos, principalmente no terciario (comercio, hostalaría) ou no industrial (construción, mecánica do automóbil e da maquinaria agrícola).

A vivenda rural tradicional ademais de soporte residencial, érao da empresa familiar agraria e todo nela parecía estar disposto para este fin. O programa da casa rural contemporánea acusará, como veremos, o abandono da actividade agraria tras da experiencia migratoria daquel.

A transformación do esquema funcional da casa labrega tradicional

A transformación da casa rural corre paralela coa perda de efectivos no sector agrario. Entendemos que as mutacións habidas no esquema funcional da casa son consecuencia da terciarización que a sociedade rural rexistra nos tres ou catro decenios finais do século XX. A este respecto a intervención dos emigrantes retornados na concepción e deseño da vivenda aparece como porta para a entrada de forzas que distorsionarán os seus esquemas funcionais tradicionais.

A variación experimentada polas pautas de utilización do espazo baixocuberta ilustra claramente o proceso de perda das compoñentes agropecuarias do edificio. Este sector destinábase na casa tradicional a almacenar os froitos da colleita, cometido que segue a manterse na primeira das casas contemporáneas, aquela que demos en chamar arcaica. Este invariante distorsiónase bruscamente cando na década dos setenta se desenvolve a casa rupturista, un edificio no que a cuberta, por quebrarse, inutiliza o espazo situado no seu interior.

As transformacións proseguen na derradeira das vivendas contemporáneas, isto é, na involucionista, onde reaparece novamente o espazo baixo cuberta, aínda que agora destinado a morada humana.

A renovada funcionalidade da casa rural contemporánea

A casa contemporánea de tipoloxía arcaica

A perda dos atributos propios do mundo rural na casa vivenda iniciárase a principios da década dos sesenta. Neste momento comezan a chegar á Galicia rural os primeiros retornados do ciclo migratorio contemporáneo. Son individuos que escollerán a aldea natal como lugar de residencia tras

a reversión da aventura migratoria, xa que as cidades, carentes aínda do pulo industrial e comercial que se concretará após a creación dos *Polos de Desenvolvemento*, non atraerán aínda emigración de retorno.

A casa contemporánea nace neste momento e faino cun aceno tímido: a interposición na planta terrea da vella vivenda vernácula dun espazo que a modo de esclusa separará a cociña das cortes. Deste local vai arrancar a escaleira, xeralmente illada no seu propio recinto.

Ademais da separación do gando do ámbito doméstico –consecuencia da confluencia de normativas hixienistas e das novas necesidades dos usuarios da vivenda– constatamos a manifestación neste momento de dúas primicias de transcendencia. Estas son, por unha banda, a creación dunha habitación destinada específica e exclusivamente a estancia, e por outra, a multiplicación dos dormitorios, que agora son asignados aos moradores da vivenda segundo o seu sexo.

Todo este conxunto de innovacións suxírenos a emerxencia de valores até agora descoñecidos na vida rural. Tales son un incipiente interese polos aspectos representativos da casa e a incorporación da intimidade individual ao conxunto de forzas que van moldear a vivenda.

A casa rupturista

Nun segundo momento, que situamos a mediados da década dos setenta, prodúcese outra forte inflexión no proceso de transformación da casa vivenda, concretándose na aparición da, por nós denominada, *casa rupturista*. Mais as novidades rexistradas agora son fundamentalmente de índole formal, en tanto que o programa da vivenda vai acusar tan só pequenos axustes respecto da tipoloxía precedente. Deles o máis notábel é a decidida expulsión do gando do ámbito doméstico.

A ausencia dos animais deixará vacante na planta terrea da casa unha vasta superficie. Sobre esta área, con frecuencia aberta ao exterior, será onde se plasmen agora os maiores cambios de orde funcional.

Nun reducido mais significativo número de casos descubrimos que estes locais son destinados á domiciliación dunha industria ou dun

comercio, sempre de escala familiar, se ben as máis das veces o referido espazo mantense vacante. Nisto, unha vez máis, podemos ver a expresión da incerteza do proxecto vital do promotor da casa, que devallando entre os ámbitos rural, industrial e comercial, tardará en concretarse.

Doutra parte temos que facer notar que neste momento entra na casa rural a televisión. Este electrodoméstico amosarásenos moi axiña determinante na organización da vida doméstica.

A casa involucionista

Aínda asistiremos a un último momento de inflexión na traxectoria evolutiva das características funcionais da casa rural, agora coa aparición da *casa involucionista*. Esta, como xa temos explicado, é ostentosa nos seus materiais, volumetricamente aparatosa e funcionalmente complexa.

Sen dúbida esta tardía tipoloxía é consecuencia da prolongación da estada no estranxeiro do promotor da casa xa que –isto é evidente– aumentan os recursos económicos dos que o individuo dispón, e maior é tamén a súa mutación cultural por efecto do máis dilatado contacto con realidades foráneas.

A máis notábel novidade de orde funcional na casa involucionista é a expulsión das dependencias de uso non residencial do ámbito doméstico. Deste xeito, pasando a estar dedicada en exclusiva a habitación humana, esvaécese definitivamente o tradicional concepto da *casa* como sede da empresa familiar.

Temos que dar noticia ademais da incorporación dun novo actor –ás veces con papel protagonista– no espazo doméstico. Este é o automóbil, que agora se apropiará, estacionado, do espazo anteriormente ocupado polas dependencias produtivas, o que non deixa de resultar fortemente simbólico.

A posta en valor da área estancial maniféstase na frecuencia con que é organizada en distintos ambientes e incluso na subdivisión en recintos de menor superficie, destinados nos máis dos casos á utilización da tele-

visión como ferramenta dun ocio renovado e ao estudio dos fillos, agora sistematicamente escolarizados.

Por outra banda a reafirmación dos estándares de intimidade que apareceron na tipoloxía precedente provocará a fragmentación da área de durmir en varias habitacións, agora individuais para cada membro da familia. Neste contexto non resulta infrecuente que mesmo algúns destes dormitorios dispoñan de cuartos de baño privados.

Epílogo

Pretendíase co proxecto de investigación que deu lugar a este ensaio un achegamento á realidade da casa levantada na Galicia rural nas postrimerías do século XX. Para isto fíxoseme necesario esculcar na vida das xentes, descubrinto a transformación dos seus hábitos individuais e sociais. Tamén me introducín nos aparatos económico e tecnolóxico existentes no mundo rural contemporáneo e –non podía ser doutra maneira– afondouse nas claves da actividade dos profesionais do deseño arquitectónico nese mesmo ámbito.

Agora que o traballo chega ao seu fin creo que é pertinente deixar subliñado que aínda fican dúas cuestións pendentes de analizar. Ambas aínda inéditas malia a súa transcendencia.

Falamos dos efectos de todo tipo derivados da implantación da casa no territorio, ben a escala miúda –o edificio na súa parcela–, como a escalas moito máis amplas, isto é, da casa como obxecto na paisaxe.

Desde esta modesta tribuna curso invitación a todos aqueles interesados na realidade galega a tomar para si os proxectos aquí apuntados.

Anexo

Planos

Índice

19

Introdución

31

Unha aproximación tipolóxica

Consideracións para o estudo tipolóxico da casa rural contemporánea
Análise tipolóxica
As tipoloxías como resposta a unha racionalidade
Conclusións

45

O proxecto

Procedencia das fontes
O autor do proxecto
O técnico no proceso de proxecto
Proxecto arquitectónico e valores plásticos da edificación
O proceso de proxecto na vivenda rural
Conclusións

61

A execución

Introdución
A construción no mundo rural tradicional
A renovación da industria da construción na Galicia rural
A autoconstrución
Autoconstrución *versus* construción profesionalizada
Prazo de execución
Conclusións

79

O uso

- Organización funcional da casa tradicional
- A transformación do esquema funcional da casa labrega tradicional
 - A renovada funcionalidade da casa rural.
- Novas tecnoloxías da construción e cambios de uso na casa
 - Permanencias arcaicas na casa rural contemporánea
 - Organizar a vida doméstica: o programa de necesidades
 - A falta de uso na casa do emigrante retornado
- Conclusións

97

Valores simbólicos da casa

- A casa. O lugar do home no mundo
- Migración e adscrición de símbolos
 - Ornamento
 - Estratexias do simbolismo
- Conclusións

109

As dependencias da casa rural contemporánea

- Introdución
- Espacios para a relación
- Dependencias destinadas á preparación, consumo e almacenaxe dos alimentos
 - Espazos para o descanso
 - Espazos para a hixiene
- Espazos para as actividades relacionadas coas capacidades produtivas do medio
 - Espazos destinados a actividades produtivas non agrarias
 - Outros espazos non vivideiros

O mobiliario
Conclusións

139

O promotor debuxa a súa casa

O debuxante

Grafismos para arquitecturas erráticas

Arquitecturas para debuxantes que non saben debuxar

Conclusións

149

Conclusións

167

Anexo

Planos

169

Bibliografía